

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

БОЛЕСТИТЕ В САРДИНСКИЯ ЕКСПЕДИЦИОНЕН
КОРПУС В КРИМ (1855 – 1856)

АС. ДОКТ. ХРИСТО СТАЙКОВ

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0009-0006-8271-776X>

hstaykov@clio.uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.347-420>

Получено 2025-05-18; рецензирано 2025-05-28; прието 2025-07-25; публикувано онлайн 2025-11-25

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Студията разглежда трудностите на Сардинския експедиционен корпус в Крим, свързани с различните заболявания, които поразяват тази военна единица по време на участието ѝ в Кримската война. Проследяват се ходът и мащабът на болестите в армията, разбиранията на сардинските лекари за същността им и прилаганите лечения. Използвани са различни извори, като в основата на изследването стоят редица досега неизползвани материали, публикувани през 50-те години на XIX век във „Вестник по военна медицина на Медицинския корпус на сардинската армия“. От направеното изложение се заключава, че в някои отношения сардинската военна медицина от времето на Кримската война е на нивото на предишните столетия. От друга страна, при лечението и превенцията на някои болести се наблюдава значителен напредък, а зародилите се нови идеи за произхода и разпространението на болестите предизвикват ожесточени дебати в научната общност. Обърнато е и внимание на статистическите данни за смъртността и броя на жертвите при различните болести в Сардинския експедиционен корпус.

Ключови думи: Кримска война, Кралство Сардиния, болести, холера, тиф, скорбут, военна медицина.

ВЪВЕДЕНИЕ

През януари 1855 г. по британска инициатива Кралство Сардиния се присъединява към британско-френския съюз срещу Русия. По силата на договорите министър-председателят Камило Бенсо ди Кавур се задължава да предостави на съюзниците за Източната война 15 000 души, които британското правителство превозва безплатно до театъра на военните действия. Така малката италианска държава се нарежда сред Великите сили, водещи Кримската война, и от средата на май 1855 г. участва в нея със свой експедиционен корпус в Крим. Сардинците се разполагат по част от протежението на р. Чорная и участват малко в същински военни действия, но понасят своя дял от военното бреме, пазейки тила на обсаждащата Севастопол съюзническа армия и борейки се с различните болести, характерни за Кримската кампания.

Настоящото изследване е посветено именно на трудностите на Сардинския експедиционен корпус (СЕК) в Крим, свързани с различните болести, като се проследяват ходът и мащабът им в армията, разбиранията на сардинските лекари за същността на заболяванията и прилаганите лечения. „Откъм разнообразие на болестите не сме зле“, отбелязва иронично в дневника си един от офицерите в експедицията¹. Това „разнообразие“ от болести е разгледано в хронологически ред и доколкото е възможно, наративно. Първо се обръща внимание на венерическите болести, които преобладават още преди отплаването на СЕК от Италия и по транспортните кораби, след тях – на холерата, диарията, дизентерията, кокошата слепота и периодичните трески, които се появяват около дебаркирането в Крим, и накрая – на скорбута и тифа, характерни за последните няколко месеца от кампанията. Важността на темата се обуславя от факта, че в Кримската война от воюващите страни сардинската армия дава пропорционално несравнимо много жертви вследствие на болести. В тази връзка основната задача на настоящото изследване е да допринесе за разбирането на причините, довели до огромната част от смъртните случаи в СЕК. За целта са използвани редица научни трудове и извори.

В последните десетилетия се наблюдава известно засилване на интереса към разглеждания проблем, но въпреки това все още за него няма обширна научна литература и основните изследвания са няколко. На първо място трябва

¹ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Diario della campagna di Crimea Dal 1° aprile 1855 al 16 giugno 1856*. Torino–Roma: L. Roux e C., 1894, p. 107. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/_/xDwpAAAAAYAAJ?hl=it&sa=X&ved=2ahUKewiR2JbGqKGNAXXo9QIHHZW0Kl0Q7_IDegQIEBAC. [viewed 2025-05-13].

да се отбележи кратката монография на фармацевта Карло Рубиола и физиоложката Валерия Маниели, в която особено ценен е анализът на хранителните дажби в СЕК². Важна за разглеждания проблем е и статията на френския военен историк Юбер Ериес, в която са анализирани някои аспекти от уредбата на сардинската военномедицинска служба³. Много полезна информация има в историята на логистиката на италианската армия с автор Феручо Боти и в историята на инженерните войски от Мариано Боргати, макар и в тях болестите да не са основната тема⁴. В допълнение заслужава да бъде споменат и класическият общ труд за СЕК – книгата на военния историк Кристофоро Манфреди от 1896 г., широко използвана от по-късните изследователи⁵.

По въпроси, свързани с логистиката, основни източници са документите от архива на интендантството, както и наредбите на сардинското Министерство на войната, публикувани във военния вестник, които са използвани от авторите на гореизброените изследвания. Някои от войниците и офицерите оставят свидетелства (писма, дневници, мемоари) за живота си в СЕК, но по темата за болестите от наративните извори най-важни са докладите на военните лекари. Особено ценен е съставеният от главния лекар на експедицията Джовани Комисети „Доклад относно медицинската служба в Експедиционния корпус в Изтока“, който той публикува през 1857 г., снабден с подробна статистика⁶. Съдържанието му е в общи линии известно на изследователите, защото в същата година Комисети излага мислите си и под формата на книга, която често се цитира в гореизброените трудове⁷.

² RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'Armata sarda in Crimea. Sanità e alimentazione (1855–1856)*. Roma: Arcane, 2018. ISBN 978-88-255-1620-3.

³ HEYRIÈS, Hubert. Les problèmes de santé du corps expéditionnaire piémontais en Crimée. *Revue Historique des Armées*, no. 214, 1999, pp. 55–64. DOI: <https://doi.org/10.3406/rharm.1999.4804>.

⁴ BOTTI, Ferruccio. *La logistica dell'esercito italiano (1831–1981)*. Vol. 1 – I servizi logistici dell'esercito piemontese (1831–1861). Roma: SME – Ufficio storico, 1991, cap. IX–XI; BORGATTI, Mariano. *Storia dell'Arma del genio, Vol. 1 (Dalle origini al 1914)*. Roma: Rivista d'artiglieria e genio, 1928, cap. IV/7. Online. Available from: https://issuu.com/rivista.militare1/docs/storia_dell_arma_del_genio_vol1-testo. [viewed 2024-05-02].

⁵ MANFREDI, Cristoforo. *La spedizione sarda in Crimea nel 1855–56*. Roma: Enrico Voghera, 1896. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/La_spedizione_sarda_in_Crimea_nel_1855_5/BTF8AAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione sul Servizio Sanitario presso il Corpo di Spedizione in Oriente. *Giornale di medicina militare del Corpo sanitario dell'Armata sarda* (оттук нататък: *GMM*), V, 1857, passim.

⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Sulle malattie che hanno dominato in Oriente fra le truppe del Corpo di Spedizione Sardo*. Torino: Tipografia Subalpina, 1857.

Самият доклад е публикуван във „Вестник по военна медицина на Медицинския корпус на сардинската армия“ (“*Giornale di medicina militare del Corpo sanitario dell’Armata sarda*”). Изглежда, че този вестник досега е останал напълно незабелязан от изследователите, въпреки огромната важност на поместените в него документи за разглежданата тема⁸. През юни 1856 г., след края на Кримската война, Върховният военен съвет по здравеопазването към сардинската армия издава циркуляр, с който изисква от участвалите в кампанията военни лекари да опишат своя опит с лекуването на различните болести и да споделят препоръките си за устройството на военномедицинския корпус⁹. Получените доклади биват оценени от комисия и „най-интересните“ излизат по страниците на вестника през следващата година¹⁰. Така, освен труда на Комисети, през 1857 г. са публикувани също по-кратките отчети на докторите Паоло Теста, Анджело Дзаватаро и Виторио Джудичи. Освен тях във „Вестник...“-а има множество по-кратки и откъслечни сведения на други лекари, статистики, циркуляри и други извори, чието използване позволява да се направи сравнение и обобщение, което е невъзможно само на основата на писанията на главния лекар.

Незабелязани са останали досега и няколко основни труда върху болестите в СЕК на самия Комисети. През 1857 г., когато излизат книгата и докладът му, споменати по-горе, той пише подробно само за холерата, диарията и дизентерията. Продължение на тези две произведения е дългата му статия (по съвременните стандарти по-скоро монография) „Относно скорбута“, напечатана през следващата, 1858 г. в 13 поредни броя на „Вестник по военна медицина...“¹¹. През 1859 г. във вестника на Торинската медицинска академия (“*Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*”) са издадени и „Бележки относно европейските тифоидни трески“, с които авторът отбелязва, че завършва серията от трудове върху „болестите, които доминираха сред Източния експедиционен корпус“¹². Към тези две пренебрегнати произведения, които са пряко свързани със СЕК, може да се добави и труда на Комисети за холерната епидемия сред гарнизона в Генуа, издаден в края на 1854 г. и началото на 1855 г.

⁸ Рубиола и Маниели използват доклада на Комисети, отпечатан в него, но в непълна версия, препечатана във вестника на Торинската медицинска академия.

⁹ Domanda di una Relazione sopra il servizio Sanitario militare del Corpo di Spedizione in Oriente. *GMM*, IV, no. 51, 15 Dec. 1856, p. 329.

¹⁰ Programma per l’anno 1857. *GMM*, IV, no. 52, 29 Dec. 1856, p. 334.

¹¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello Scorbuto. *GMM*, VI, 1858, no. 39–52, passim.

¹² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d’Europa. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, pp. 65–109.

във „Вестник по военна медицина...“¹³. Той не се отнася директно до Кримската кампания, но дава допълнителни сведения за разбиранията на главния лекар за холерата. Практически неизползвани във връзка с темата са останали досега и множеството сведения на кореспондентите в Крим на сардинската цивилна преса.

Особено внимание заслужават трите съществуващи статистически извора за жертвите в СЕК. Единият е дело на Комисети и включва промените месец по месец в числеността на пациентите (постъпили, преместени, починали, останали) в сардинските болници в Крим, както и по-малко подробни данни за тези на Босфора. Съществуват и статистики на втория главен интендант на експедицията Алесандро дела Ровере и на главнокомандващия ген. Алфонсо Ла Мармора, които съдържат данни за починалите, но с различна класификация на причините за смъртта¹⁴. Въпреки това и трите извора дават относително еднакъв общ брой жертви – съответно 2181, 2330 и 2291, което потвърждава надеждността им¹⁵. В приложението се посочват някои от данните от статистиката на Комисети за болниците в Крим (без данни от тези на Босфора, защото за тях главният лекар не дава подробна разбивка) под формата на графики (вж. Приложение 1).

ФОРМИРАНЕ И ПОДГОТОВКА НА САРДИНСКИЯ ЕКСПЕДИЦИОНЕН КОРПУС (СЕК)

Подробното разглеждане на историята на формирането и подготовката на СЕК не е уместно в настоящото изследване, но все пак трябва да се отбележат накратко две обстоятелства, които първоначално оказват значимо и неблагоприятно влияние върху логистиката на тази военна единица, а следователно и върху (дез)организацията на сардинския военномедицински корпус в Крим.

Първото от тях е от дипломатически характер и е свързано с преговорите за статута на сардинската армия и за дестинацията, към която трябва да бъде отправена. В подписаната на 26 януари 1855 г. военна конвенция между Сардиния, Великобритания и Франция е записано (чл. 1), че СЕК трябва да е

¹³ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa, che ha dominato nel presidio di Genova. *GMM*, IV, 1854–1856, no. 19–22, passim.

¹⁴ Статистиката на Комисети е публикувана у: COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 3, 19 Jan. 1857, pp. 20–21. Обобщени данни от другите две статистики са дадени у: RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, pp. 110–113. Всички позовавания на тези статистики по-долу са към тези места.

¹⁵ В статистиката на Комисети броят на починалите е малко по-нисък, отколкото в останалите извори, защото тя обхваща смъртните случаи само в сардинските болници (т.е. без тези по корабите, в чуждите болници и др.).

„под командването на сардински генерал“, а в допълнителна конвенция между Сардиния и Великобритания от същата дата – че британското правителство предоставя заем на сардинското (чл. 1 и 2) и че се задължава да осигури безплатен транспорт на сардинските войски (чл. 3)¹⁶. В тези два документа обаче не се уточнява нито каква е позицията на главнокомандващия сардински генерал в съюзническата военна йерархия, нито къде трябва да воюва сардинската армия. Тези неясноти стават обект на преговори между дипломатите на трите съюзнички в продължение на следващите три месеца.

Позицията на британците, осигуряващи транспорт и заем, е изразена от лорд Палмерстън, който заявява на сардинския министър в Лондон, „че следователно сардинските сили трябва да се считат за част от общите сили, които Англия осигурява за войната, и че следователно трябва да са принадлежни към британската армия“. Поради това желанието на британския премиер е „сардинците веднага да отидат в Крим“, където да бъдат „част от нашия принос“¹⁷. Сардинското правителство обаче се опитва да измъкне армията си от тази позиция на подчинено положение, като води отделни преговори с французите. През пролетта на 1855 г. Наполеон III има намерение да създаде силен резервен корпус от няколко десетки хиляди души, който да използва за офанзивни действия срещу Русия, и предлага СЕК да се присъедини към него в Константинопол¹⁸. Първоначално сардинската дипломация има погрешното впечатление, че британците са склонни да допуснат осъществяването на този план и сардинското Министерство на войната преминава към подготовка на база за армията си в османската столица.

В края на март 1855 г. там е изпратен генерал Де Каверо, първият интендант на СЕК, със задачата да намери терен и работна ръка, за да построи болници, складове и други бараки за войската. През април той постига това и създава сардинска база в областта Йеникьой на Босфора с цената на огромни разходи за правителството си (поради повишеното от британците и французите търсене на всичко, свързано с войната)¹⁹. В хода на същия месец в самото Сар-

¹⁶ Текстовете на тези договори са публикувани у: MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 273–277.

¹⁷ *Le relazioni diplomatiche fra la Gran Bretagna e il Regno di Sardegna. III Serie: 1848–1860*. Vol. 5. Federico CURATO (ed.). Roma: Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, 1968, p. 96 (Palmerston to Clarendon, 13 April 1855). RICCI, Agostino. In *Crimea*. Torino: Roux Frassati e C., 1896, p. 50. Online. Available from: <https://archive.org/details/RicciInCrimea/mode/2up>. [viewed 2025-05-13].

¹⁸ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea 1853–1856. Lettere e documenti. Mario degli ALBERTI (ed.). In: *Biblioteca di storia italiana recente (1800–1870)*. Vol. 4. Torino: Fratelli Bocca, 1910, pp. 115–118.

¹⁹ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 11–17.

динско кралство СЕК се сформира и се събира около Генуа в очакване на отплаването към „Изтока“.

Междувременно преговорите за дестинацията на СЕК приключват на военния съвет между съюзниците в Лондон на 18 април 1855 г., където е решено корпусът да бъде изпратен директно към пристанището Балаклава в Крим, а сардинското правителство научава за това чрез телеграма, изпратена на следващия ден²⁰. Резултатът от сардинските дипломатически маневри е, от една страна, че статутът на СЕК сред съюзническите сили остава недоизяснен, и следователно той не е експлицитно подчинен на лорд Раглан, британския главнокомандващ на полуострова, което е успех за правителството на Кавур. От друга страна, то узнава със сигурност дестинацията на корпуса си няколко дена преди отплаването му. Главният интендант на СЕК, ген. Де Каверо, който се намира в Константинопол, даже я научава чак на 2 май – дни след като първите кораби вече са потеглили от Генуа²¹. Поради това в Крим за Сардинския корпус не е извършена абсолютно никаква логистична подготовка.

Второто обстоятелство, което влошава първоначалното положение на СЕК, е един злощастен инцидент. Понеже в Крим не е подготвено нищо за пристигането на армията, сардинските власти решават да изпратят възможно най-много материали и провизии за установяването на лагер там по първите транспортни кораби.

Поради това „Крез“ („*Croesus*“), първият голям британски параход, който отплава от Генуа, е толкова претоварен с такива товари (включително с провизиите за първия месец от кампанията), че вместо да превозва ок. 1000 души, какъвто е капацитетът му, превозва само ок. 300 души²². Около 8 часа сутринта на 24 април корабът напуска генуезкото пристанище, но малко по-късно от машинното отделение започва да се появява пушек и избухва пожар, вследствие на който около 10 ч. той потъва. Според доклада на капитана Хол причината за това е някаква особеност във въглищата, получени в Генуа, но друг член на екипажа признава и че при товаренето на материалите около парните дви-

²⁰ CAVOUR, Camillo. *Epistolario*. Vol. 12. Firenze: Olschki, 1990, pp. 240–241 (Cavour a Emanuele d'Azeglio, 22 aprile 1855). Подробно ходът на тези преговори е разгледан у: NOLFO, Ennio di. *Europa e Italia nel 1855–1856*. Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1967, Cap. II.

²¹ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 17–18.

²² BLAKISTON, Noel. Il naufragio del Croesus, 1855. In: *Atti del XXXV Congresso di storia del Risorgimento italiano*. Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1959, p. 125; MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 299.

гатели е струпано сено – последният качен товар, за който не се намерило друго място²³.

Поради това корабокрушение загиват ок. дванадесет сардинци, които не разбират правилно заповедите за евакуация, както и един от членовете на британския екипаж. Умира и една рибарка от близкото селце Портофино, която се опитва да помогне на войниците, но се удавя, след като лодката ѝ се преобръща. Жертвите не са повече, защото корабът потъва близо до брега, но е загубен целият товар, с което СЕК е лишен от материали и провизии, нужни за първите си дни престой в Крим²⁴. За щастие на сардинските войници, други подобни инциденти няма и останалите кораби благополучно достигат до Балаклава, но е решено отплаването да не се отлага и още на следващия ден то е продължено, въпреки загубата на „Крез“ и товара му.

Корабокрушението дава удобно извинение на интендантството, откъдето на запитвания за нещо често идва отговор, че поисканият товар бил на „Крез“²⁵. „Сякаш това беше премахнало абсолютната нужда [от поисканото]“, възмущава се в мемоарите си Дженова ди Ревел, сардинският комисар при британската армия²⁶. Въпреки подобни преувеличения за „нехранимайкото *Крез*“, както саркастично пишат в сардинската преса, потъването му е значимо²⁷. Главният лекар на експедицията Комисети го определя като едно от най-важните обстоятелствата, влошили „хигиенната и санитарна ситуация“ на СЕК в дните около дебаркирането в Крим²⁸.

Поради маневрите на сардинската дипломация и инцидента с британския параход „Крез“ СЕК се озовава в Крим, без за идването му да е извършена никаква предварителна подготовка на място. Няма нито складове, нито болници, нито достатъчно материали за построяване на нужното. Поради цялостното затруднено положение на сардинската армия в първите ѝ седмици на полуострова военномедицинският корпус също е в незавидно състояние, което възпрепятства работата му.

²³ BLAKISTON, Noel. *Op. cit.*, p. 126.

²⁴ Данните са от докладите на британския консул в Генуа Ийтс Браун: *Le relazioni diplomatiche tra la Gran Bretagna e il Regno di Sardegna dal 1852–1856. Il carteggio diplomatico di Sir James Hudson*. Vol. 2. Federico CURATO (ed.). Torino: ILTE, 1956, pp. 273–274, 278–279.

²⁵ Notizie/Spedizione d'Oriente. *La Gazzetta del popolo*, VIII, no. 134, 6 June 1855, p. 3.

²⁶ REVEL, Genova di. *La spedizione di Crimea. Ricordi di un commissario militare del re*. Milano: Fratelli Dumolard, 1891, p. 84.

²⁷ *La Gazzetta del popolo*, VIII, no. 142, 16 June 1855, p. 2.

²⁸ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 5.

ВЕНЕРИЧЕСКИ БОЛЕСТИ

Дейността на корпуса обаче започва преди пристигането в Крим, защото първият сблъсък на СЕК с болести е още в Италия. Понеже армията не е съставена от доброволци, а и трудностите на съюзническите войски в Крим са добре известни в Сардинското кралство, има войници, които не искат да участват в кампанията и дезертират²⁹. През април някои от тях измислят и по-оригинална тактика за отбягването на военна служба от простото бягство – посещават скришом публичните домове в град Алесандрия, около който се събира армията, в търсене на венерически болести и с надеждата, че заразяването с тях ще ги освободи от служба. Тази практика е разкрита от командването и нерегламентираното посещаване от войници на града е забранено, но в хода на експедицията неприятни последици от нея се проявяват³⁰.

Комисети споменава в доклада си, че по време на пътуването по транспортните кораби са установени някои случаи на сифилис, а според статистиката му след пристигането на СЕК в Крим в сардинските болници там постъпват 377 войници поради венерически болести, без да се уточнява какви³¹. По-подробно за този проблем пише неговият колега д-р Анджело Дзаватаро, който от края на април до средата на септември работи в Йеникой. Той обяснява, че първоначално има надеждата бързо да може да затвори отделението по венерически болести, защото армията вече няма достъп до „нечистия извор на такива нещастия“³². Това обаче не му се удава, понеже от Крим ежесечно пристигат при него нови пациенти, които или усещат симптомите със закъснение, или умишлено ги крият временно, за да видят първо „Таврия“, или, при малцина, поради „доброволното присаждане върху собствените външни гени- талии на сифилистичния вирус, придобит от заразени другари, с глупавото намерение така да избегнат трудностите на войната“³³.

Сифилисът е голям проблем през целия XIX в. особено сред войници и моряци³⁴. Именно тази болест е най-често срещаната сред страдащите от вене-

²⁹ Дженова ди Ревел си спомня, че през 1855 г. „вестниците бяха пълни с тъжни новини за холерата и за трудностите, понасяни от съюзниците в Крим“ (REVEL, Genova di. *Op. cit.*, p. 78).

³⁰ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 13.

³¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* GMM, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 3.

³² ZAVATTARO, Angelo. *Relazione del dottore Angelo Zavattaro sul servizio da lui prestato durante la campagna d'Oriente 1855-56.* GMM, V, no. 13, 30 March 1857, p. 100.

³³ *Ibidem*.

³⁴ За това са показателни например някои данни от руската армия. Няколко години след Кримската война, в Московската военна болница сифилитичните са 7% от всички болни, а към края на века в Киевския военен окръг от болестта са засегнати над 7% от целия личен състав: От черната смърт до холерата. Борбата срещу епидемиите в историческа перспектива

рически болести, настанени във военните болници в Йеникьой³⁵. По време на Кримската война разбиранията за лечението ѝ не са твърде различни от тези през XVI в. – смята се, че потенето и слюноотделянето елиминират болестта, и съответно се търси причиняването им. Някои лекари препоръчват за това обикновени парни бани, но мнозина предписват поглъщането на живак или опушването/мазането с него. Поради страничните му ефекти и съмнителната му ефективност в първата половина на XIX в. британският хирург Уилям Уолъс въвежда и йодна терапия – с калиев йодид, комбиниран само с малка доза живак³⁶.

Д-р Дзаватаро познава всички тези методи за лечение, но от тях предпочита фрикциите с „неаполитански мехлем“ – мазило от свинска мас и живак³⁷, защото смята останалите или за опасни, или за трудно приложими поради нежеланието на войниците да ги спазват. Въпреки че като цяло е доволен от резултатите, признава, че се случва и да прави над 30 такива процедури безрезултатно³⁸. Нито Комисети, нито Дзаватаро отбелязват някого като починал вследствие на венерическа болест³⁹.

ХОЛЕРНАТА ЕПИДЕМИЯ ОТ ЛЯТОТО НА 1855 Г.

Около средата на месец май 1855 г. обаче СЕК се сблъсква с много голям проблем. На 6 май главнокомандващият генерал Алфонсо Ла Мормора, намирайки се в османската столица на път за Балаклава, пише: „Ако от една страна съжалявам, че не участвам в Резервния корпус в Константинопол, което щеше да ми позволи по-добре да организирам и подготвя нашите войници, от друга, съм доволен да избегна контакта с холерата, която властва твърде силно в Константинопол и най-вече във френския лагер“⁴⁰. За съжаление, надеждите

XIV–XIX в. Албена СИМОВА; Анелия СТОЯНОВА; Любомир КРЪСТЕВ (състав.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023, с. 126–127. ISBN 9789540756370.

³⁵ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 13, 30 March 1857, p. 101.

³⁶ FRITH, John. Syphilis – Its Early History and Treatment Until Penicillin, and the Debate on its Origins. In: *Journal of Military and Veterans' Health*. Vol. 20, no. 4 (Nov. 2012), pp. 52–53. Online. Available from: <https://jmvh.org/article/syphilis-its-early-history-and-treatment-until-penicillin-and-the-debate-on-its-origins/>. [viewed 2025-05-13].

³⁷ AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina, chirurgia, veterin* RICCI, Agostino. In *Crimea*. Torino: Roux Frassati e C., 1896, p. 50. Online. Available from: <https://archive.org/details/RicciInCrimea/mode/2up>. [viewed 2025-05-13]. *aria, farmacia, storia naturale, botanica, fisica, chimica, ecc.* Napoli: Tip. di Francesco del Vecchio, 1842, p. 495 (*Unguento – napolitano*).

³⁸ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 13, 30 March 1857, p. 101.

³⁹ *Ibidem*, pp. 100–101.

⁴⁰ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea..., p. 127 (La Marmora alla moglie, 6 mai 1855).

на генерала не се оправдават и СЕК не успява да се изплъзне от смъртоносната болест, а недостатъчната логистична подготовка влошава хода ѝ. Няколко дена след това писмо, на 11 май, е регистриран в корпуса първият случай на холера – 28-годишният капелан Джовани Батиста Астенго, който умира на борда на кораба „Аутион“⁴¹.

Дебаркиране и първоначално състояние на СЕК

Около тази дата първите сардински войници започват да пристигат в Балаклава, където ги очаква неприятна гледка. Д-р Джудичи обобщава първите си впечатления от пристанището и околността му по следния начин: „Нашите сетива, привикнали към чистия морски въздух, скоро бяха поразени от вонята на зловредни изпарения, излизащи под лъчите на горещото слънце от толкова многото нечистотии събрани там, от застоялите води и от безбройните трупове на хора и животни, разлагащи се на открито или едвам погребани“⁴². В такива условия СЕК завършва дебаркирането си около края на месеца и създава първия си лагер в останките от недалечното от Балаклава селце Карани, където също са погребани трупове от предишните битки и където войниците намират човешки черепи и кости⁴³. Този пръв, крайно нездравословен стан бързо е изоставен и по-голямата част от армията се мести в Камара, а Генералният щаб – в Кадикьой. Всички тези селища, чиито имена фигурират върху географските карти от епохата, към 1855 г. са купчини от руини, от които остават да съществуват само църквите, като околностите им също са опустошени и нямат почти никаква растителност⁴⁴. Няма и други населени места, които да могат да бъдат окупирани, освен малките пристанища Камиш и Балаклава, но те вече са заети от французите и британците.

Както отбелязват сардинските лекари, всички тези условия – замърсеният терен и липсата на подслон и на растения (следователно и на дървен материал), влошават здравословното състояние на войниците и затрудняват дейността на медицинския корпус. Комисети предполага, че ако преди пристигането са били изпратени намясто дървесина и хора, които да построят бараки, положението би било по-добро, но както беше показано, такава дейност не е извършена и войниците се установяват в палатки, под които през деня е горещо, а през нощ-

⁴¹ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 65.

⁴² GIUDICI, Vittorio. Relazione intorno alle malattie osservate ed all'andamento del Servizio Sanitario nella Campagna d'Oriente del Dott. Vittorio Giudici, medico di reggimento addetto ai cavalleggeri di Novara. *GMM*, V, no. 19, 11 May 1857, p. 151.

⁴³ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 20.

⁴⁴ Lettere d'un ufficiale italiano dalla Crimea (1855–1856). Andrea ROTINGO; Guido BUSTICO (ed.). *Il Risorgimento Italiano. Rivista Storica*, II, no. 5–6, Sept. – Dec. 1909, pp. 860–861.

та – студено и влажно. Първите сардински болници в Крим също се състоят от набързо установени конични палатки, а болнични бараки има само в пристанището Балаклава, част от което британците отстъпват на сардинците⁴⁵.

В тези първи дни в Крим СЕК има проблеми и с провизиите. Освен потъването на „Крез“, за това допринася и фактът, че сардинският флот няма достатъчно параходи, които да служат като влекачи, а при бавния транспорт с платноходи храната се разваля. Правителството бързо успява да се справи с този проблем, включително наемайки цивилни кораби, но в Крим подобрението на доставките се усеща чак през юли⁴⁶. Поради това първоначално раздаваната на войниците храна е с крайно ниско качество. Младши лейтенант Бонвиларе например записва в дневника си под датата 26 май 1855 г. следното обедно меню: „Осолено месо, парче ужасно сирене, което войниците кръстиха *сапун*, един или два сухара с едно вино, за което няма да казвам нищо повече“⁴⁷.

Именно в този етап на първоначална организационна и логистична криза, на СЕК се налага да се сблъска с холерната епидемия⁴⁸. Болестта, която от средата на месец май се забелязва спорадично по транспортните кораби, придобива застрашителни мащаби към края на месеца. Пикът ѝ е в първата половина на юни, но тя върлува сред сардинците и през юли и август – период, съвпадащ и с летните жеги, допълнително утежняващи санитарното положение⁴⁹.

Сардинските болници в лятото на 1855 г.

Дневниците, писмата, спомените и докладите на участниците в СЕК изобилстват с истории за случаи на холера, при които разболелите се умират за часове, някои и преди да могат да бъдат откарани в болниците. „Да видиш как падат здрави младежи, изпълнени с дух и живот, за пет или шест часа, без да има човешка сила, която да може да ги спаси, е нещо, което ти раздира сърцето!“ – отбелязва в едно от писмата си капитан Еторе Виале⁵⁰. Достигналите до лечебните заведения обаче също имат крайно незавидни съдба и изгледи за оздравяване. Попадането в сардинска военна болница се възприема като голямо

⁴⁵ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 2, 12 Jan. 1857, p. 9. GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 19, 11 May 1857, p. 151.

⁴⁶ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 146–151.

⁴⁷ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 24. За по-подробен анализ на хранителните дажби в СЕК, вж. по-долу и също: RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'Armata sarda...*, cap. VI.

⁴⁸ BOTTI, Ferruccio. *Op. cit.*, p. 446.

⁴⁹ Комисети отбелязва дните от 8 до 12 юни като най-трагичните от историята на холерата в СЕК (COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, p. 34).

⁵⁰ *Lettere dalla Crimea 1855–1856*. Ettore Bertolè VIALE; Umberto LEVRA (ed.). Torino: Carocci, 2006, p. 124. ISBN 88-430-3886-9.

нешастие – по думите на младши лейтенант Агостино Ричи тя „по-скоро се счита за място за агония, отколкото за място за лечение“⁵¹. Репутацията на лечебните заведения е такава, защото условията в тях са крайно незадоволителни в първите седмици на кампанията, когато върлува холерата и нуждата от тях е най-голяма.

Първата сардинска болница – в Камара, е създадена с намерението да подслони 100 пациенти, но броят им за няколко дена достига 800⁵². Поради това инженерните войски полагат огромни усилия да създадат колкото е възможно по-адекватни условия за болните в тези първи санитарни учреждения. „... броят палатки, които всеки ден лекарят г-н Канале ни кара да поставяме и местим, ми отнема вече всички мъже, налични за работа (ок. 50!), макар че ги карам да работят повече, отколкото е предписано“ – пише в доклад от този период капитан Гали дела Мантика⁵³. Въпреки тези усилия, мнозина от болните лежат на голата земя в нажежените палатки, където, по леко преувеличените думи на дивизионния лекар Паоло Теста, „колкото от холера, толкова и от задушаване, загиват“⁵⁴.

Летните жеги обаче не са единственият атмосферен проблем за сардинския лагер – „идва една буря и всичко се обръща с главата надолу и се разваля“, недоволства през юни майор Рафаеле Кадорна във връзка със складовете с провизии⁵⁵. Такава стихия се разразява на 23 юни 1855 г., създавайки голям хаос и в сардинските медицински учреждения. По време на проливния дъжд, примесен с градушка, в болничните палатки в Балаклава някои от пациентите се увиват с рогозките, други се борят за парченце завивка със съседите си, трети опитват да поддържат подпорните греди, за да не се срути отгоре им целият подслон. Мнозина бягат към болничните бараки и създават голяма суматоха там, защото се опитват да влязат в тях с надеждата да се спасят от стихията, а лежащите вътре пък крещят, защото самите бараки протичат и се наводняват⁵⁶. Началникът на болницата, д-р Манайра, си спомня за тази нощ, че „на синкавата и краткотрайна светлина на мълнията се виждаха стотици голи или полу-

⁵¹ RICCI, Agostino. *In Crimea*. Torino: Roux Frassati e C., 1896, p. 50. Online. Available from: <https://archive.org/details/RicciInCrimea/mode/2up>. [viewed 2025-05-13].

⁵² MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 104.

⁵³ Cit. by: BORGATTI, Mariano. *Op. cit.*, p. 324.

⁵⁴ TESTA, Paolo. Relazione sopra il Servizio Sanitare Militare nella 2^a Divisione del Corpo d'Armata Sarda di Spedizione in Oriente, del Medico Divisionale di 2^a classe, Dott. Cav. Testa. *GMM*, V, no. 10, 10 March 1857, p. 76.

⁵⁵ Cit. by: BOTTI, Ferruccio. *Op. cit.*, p. 454.

⁵⁶ MANAYRA, Paolo. Su la meningite cerebro-spinale. *GMM*, VI, no. 41, 11 Oct. 1858, p. 323, n. 1. Към този момент от общо 800 души в болницата, 140 са настанени в бараки, а останалите – в палатки.

голи мъже да бягат безумно в противоположни посоки като грешниците на Данте, гонени от бича на демоните⁵⁷.

На медицинския корпус на СЕК липсва и достатъчно персонал. В началото на юни общият дял на всички служители в административните и санитарните отдели на СЕК се изчислява на само 3,11%⁵⁸. За да се запълнят липсите на персонал, като санитари биват привличани обикновени войници, но те изпълняват новите си задължения зле – някои заради липса на подготовка, други поради немарливост, а трети крадат от припасите, до които получават достъп⁵⁹. В сардинските болници и в Йеникьой, и в Крим са изпратени и 40 или 64 от милосърдните сестри на св. Викентий от Пол (т. нар. викентинки), чиято дейност е оценена високо от Флорънс Найтингейл и от д-р Скриве, главния лекар на френската армия в Крим⁶⁰. Много позитивна оценка за тях оставя и френският медицински инспектор в „източната армия“ Люсиен Бодан:

Във всяко отделение [на сардинските болници] сестра на милосърдието нап-равляваше разпределението на храните и лекарствата, следеше за грижите за болните и ръководеше санитарите. В кухнята, в килера, в аптеката, при бельото, при пералнята, навсякъде се намираше по една интелигентна и от-дадена сестра. Всеки ден сестри отиваха на пазара в Балаклава за покупки и припаси. Изобретателното им милосърдие беше дало на полевите болници един кокошарник с 500 кокошки, които се хранеха с остатъците от масата. Годишната заплата на тези сестри беше 500 франка; получаваха освен това две дневни дажби полева храна. Лека-полека поемаха функциите на нашите главни санитарии⁶¹.

Преди тръгването на експедицията, за нея са предвидени общо 151 лекари, от които 102 за военния театър, а останалите – за болниците на Босфора⁶². При

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ HEYRIÈS, Hubert. *Op. cit.*, p. 56.

⁵⁹ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'Armata sarda...*, pp. 38–39.

⁶⁰ Според първоначалния план за медицинския корпус (Tabella graduale e numerica del Personale Medico, Farmaceutico ed Amministrativo per servizio del Corpo d'Armata di Spedizione in Oriente. *GMM*, IV, no. 32–33, 26 March 1855, p. 228) те трябва да са 40 и да помагат в болниците в Константинопол, но някои от тях са изпратени и в Крим. За слабо познатата дейност на сардинските сестри на милосърдието по време на Кримската война вж.: LA TORRE, Anna; LUSIGNANI, Maura. *Nursing in the Sardinian-Piedmontese Army during the Crimean War. Professioni Infermieristiche*, 2013, vol. 66, Oct.–Dec., n. 4, pp. 237–242. В това изследване броят им е посочен като 64.

⁶¹ BAUDENS, Lucien. *La guerre de Crimée. Les campements les abris, les ambulances, les hopitaux etc., etc.* Paris. Michel Lévy frères, Libraires-éditeurs, 1858, pp. 106–107. Online. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k30405843>. [viewed 2025-05-13].

⁶² Tabella graduale e numerica del Personale Medico, Farmaceutico ed Amministrativo per servizio del Corpo d'Armata di Spedizione in Oriente. *GMM*, IV, no. 32–33, 26 March 1855, p. 228.

първоначална численост на СЕК от 15 000 души, това е равно на около един лекар на 100 войници. Съотношението е много добро по стандартите на Кримската кампания, като за сравнение в британската армия на полуострова то е един лекар на 135 войници⁶³. Сардинските болници на Босфора обаче почти не са използвани по време на холерната епидемия – за целия период на кампанията в тях се лекуват само 74 болни от холера, при това не всички от тях идват от Крим⁶⁴. Най-вероятно това се дължи на трудностите, свързани с транспортането, в първите седмици на дезорганизираност.

Първоначално във всички сардински болници в Крим има недостиг не само на легла и персонал, но и на лекарства и медицинско оборудване⁶⁵. Понякога липсва и питейна вода и се случва санитар да обикаля пациентите с напояна с вода четка, с която да мокри устните им⁶⁶. Друг проблем е, че медицинският корпус е съоръжен според плана на Министерството на войната по-скоро за лечение на ранени, отколкото на болни (напр. с инструменти и материали за ампутации и за лекуване на фрактури) и не е подготвен за холерна епидемия⁶⁷. Всички тези проблеми затрудняват дейността на сардинските лекари и понижават ефективността на лечението. Разочарованият от положението в болниците подполковник Сен Пиер обобщава оценката си за тях, записвайки в дневника си, че пациентите, които оцеляват, „се спасяват, защото Бог го пожелава“⁶⁸.

При тези условия не е учудващо, че изворите свидетелстват, че някои от болните, на които са останали сили, предпочитат да избягат от болничните заведения и да умрат на открито⁶⁹. „Движейки се из лагерите – записва в дневника си под датата 2 юни Бонвиларе – не е трудно да намериш по улиците, в

⁶³ CASARINI, Arturo. *La medicina militare nella legenda e nella storia. Saggio storico sui servizi sanitari negli eserciti*. Roma: Giornale di medicina militare, 1929, p. 448. Online. Available from: <https://issuu.com/rivista.militare1/docs/medicina-militare-nella-storia-testo>. [viewed 2025-05-13].

⁶⁴ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 6, 9 Feb. 1857, p. 43.

⁶⁵ *Ibidem*, no. 2, 12 Jan. 1857, pp. 9–10. GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 19, 11 May 1857, p. 151.

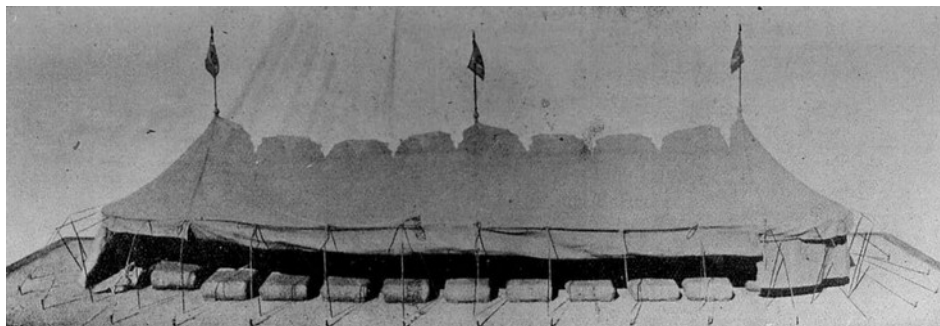
⁶⁶ REVEL, Genova di. *Op. cit.*, p. 104.

⁶⁷ HEYRIÈS, Hubert. *Op. cit.*, p. 59. BOTTI, Feruccio. *Op. cit.*, p. 465.

⁶⁸ SAINT-PIERRE, Alessandro di. *La spedizione di Crimea. Spigolature nel diario di un ufficiale superiore piemontese*. Firenze: Tip. Cellini, 1892, p. 57. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/La_spedizione_di_Crimea/5w9BAAAAAYAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

⁶⁹ *Ibidem*, pp. 57–58; RICCI, Agostino. *Op. cit.*, p. 50. Според Комисети това поведение е следствие от делириум или мозъчни кръвоизливи (COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, p. 37).

полята войници, борещи се със смъртта. Не всички умират в болницата. Знаем го ние, които ги виждаме.⁷⁰ Няколко души дори предпочитат самоубийството⁷¹

Фиг. 1. Модел на сардинска болнична палатка в Крим⁷²

За съжаление, болничната среда в сардинския лагер в Крим се подобрява значително чак в края на холерната епидемия – две нови болници са отворени съответно на 13 юли и на 1 август⁷³. Също на 1 август критикуваният от мнозина генерал Де Каверо е заменен на поста *главен интендант* от майор Алесандро дела Ровере и около това време се наблюдава подобрене на работата на интендантството⁷⁴.

Разбирания за холерата в Италия

Неадекватните условия в болниците обаче са само част от проблемите на СЕК, свързани с холерата, защото към средата на XIX в. самата медицинска наука има много ограничени познания за произхода, същността и лечението на тази болест. В годините на Кримската война в италианските държави се водят оживени дебати по тези въпроси, направени още по-актуални от голямата холерна епидемия от 1854 – 1855 г., която не подминава и тази част на Европа. Както и в другите страни, особено ожесточено се дискутира начинът на разпространение на болестта. Според разбиранията си по този въпрос италианските (и другите европейски) учени се делят на две групи – **контаджонисти** и **неконтаджонисти** (или антиконтаджонисти)⁷⁵. Наименованията им произлизат от

⁷⁰ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, pp. 29–30.

⁷¹ Такава история описва REVEL, Genova di. *Op. cit.*, p. 104. Според статистиката на главния интендант Дела Ровере в СЕК има три случая на самоубийство.

⁷² BORGATTI, Mariano. *Op. cit.*, p. 325.

⁷³ BOTTI, Feruccio. *Op. cit.*, p. 466.

⁷⁴ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 154–155.

⁷⁵ Думата „контаджонист“ е въведена в италианския език около края на 30-те години на XIX век. През 1842 г. е вписана в приложението с нови думи в речник на медицинските термини със следното значение: „... дума, създадена по повод на холерната епидемия, за да обозначи лекарите, които твърдят, че тази болест е заразна (*contagiosa*)“ (AA. VV. *Dizionario dei ter-*

латинската дума *contagium* – „докосване, допиране, съприкосновение; зараза“ – и означават съответно поддръжниците и противниците на теорията за „заразността“ на болестта. За разбиране на някои от ключовите за тогавашната медицина термини се изисква известно пояснение, защото значенията им са по-различни от сегашните.

Трябва да се има предвид, че когато италианските лекари от средата на XIX в. твърдят, че холерата е „зараза“ или „заразна болест“, обикновено се придържат буквално към латинската етимология и имат предвид конкретно, че тя се предава чрез непосредствен или опосредстван контакт⁷⁶ с болен човек⁷⁷. Противоположен смисъл се влага в думата „епидемия“. В тогавашният език тя придобива освен обичайното си значение на широка разпространеност на болест, също и значението на „всяка болест, породена от метеорологични или космични причини“, оттам „епидемичен“ се използва в смисъл на „който е причинен от специални атмосферни условия“⁷⁸. За „инфекция“ речник на медицинските термини от разглеждания период пояснява, че по-рано е била синоним на „зараза“, но „наскоро беше използвана от някои лекари, за да обозначат начина на разпространение на болест, дължаща се на наличието на вредни субстанции във въздуха, произлизащи от тялото на болни или от животни, или от растения в процес на разлагане“⁷⁹. Макар че точните дефиниции на всички тези термини са обект на спорове в италианската медицина от средата на XIX в., в общи линии се използват по този начин. От това следва, че за тогавашните лекари е от голямо значение дали холерата се нарича „заразна“, „епидемична“ или „инфекциозна“ болест, защото чрез използването на една от

mini di medicina..., p. 511 – *Contagionista*).

⁷⁶ Тоест чрез физическо присъствие в близост до болен човек или чрез контакт със заразени от болен човек обекти (дрехи, завивки, прибори за хранене и т.н.).

⁷⁷ За точното значение на думата тогава се спори. Например един общ речник на италианския език от периода дава по-широко определение на „заразен“ (FANFANI, Pietro. *Vocabolario della lingua italiana. Vol. I – A-I*. Firenze, Felice Le Monnier, 1855, p. 405 – *Contagioso*. Online. Available

from: https://www.google.bg/books/edition/Vocabolario_della_lingua_italiana_compil/3mWWZcr7oqwC?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13]. В речника на медицинските термини изрично се подчертава, че „днес обаче повече не се наричат така [„заразни“] тези [болести], които се предават посредством въздуха“ (AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 171 – *Contagioso*).

⁷⁸ FANFANI, Pietro. *Op. cit.*, p. 583 – *Epidemico*. Контаджонистите смятат второто значение за „антинаучно“ и недоволстват, че се налага в езика – вж.: BARZILAI, Cesare. *Il Colera. Manuale ad uso di ogni classe di persone*. Venezia, Tip. di Gio. Cecchini, 1855, p. 89. Online. Available

from: https://www.google.bg/books/edition/Il_colera_manuale_ad_uso_di_ogni_classe/Oa0yGd-aOW4C?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

⁷⁹ AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 314 – *Infezione*. Срвн. с: FANFANI, Pietro. *Op. cit.*, p. 839 – *Infezione*, където думата се дава като синоним на „зараза“.

тези думи се заема позиция по въпроса за произхода, същността и разпространението ѝ.

Като се има предвид особената употреба на изброените термини, може да се направи обобщение за съществуващите в средата на XIX в. школи в италианската медицина по отношение на холерата (и на някои други болести). Следното тяхно схематично деление предлага през 1855 г. венецианският лекар Чезаре Бардзилай в своя компендиум за болестта: **1) контаджонистите** смятат, че холерата е заразна, като с това имат предвид, че тя се предава посредством „специфично начало“⁸⁰ при досег с болен човек или със заразен от болен човек обект; техни противници са **2) епидемистите**, според които болестта се причинява от особен състав или свойства на атмосферата, като например промени в температурата, налягането, влажността или електрическия заряд; Бардзилай отличава и т. нар. **3) инфекционисти**, които не обясняват как точно възниква болестта, но смятат, че когато мнозина болни от нея хора се струпат в малко пространство, въздухът се замърсява от изпаренията от телата им и така биват подложени на риск от разболяване също и здравите, намиращи се в съответната зона⁸¹. Инфекционизмът е тясно свързан с древната миазматична теория, която все още е популярната в средата на XIX в. Според нея отровни изпарения („миазми“) от телата на болни хора или от разлагащи се органични вещества причиняват малария, холера и други болести, когато влязат в човешкия организъм⁸².

⁸⁰ В тогавашната медицинска терминология думата „начало“ е синоним на „елемент“ (AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 616 – *Principio*).

⁸¹ BARZILAI, Cesare. *Op. cit.*, pp. 15–18, 88–90. Това разделение е условно и схематично, но няма как да е иначе, защото в тогавашната научна литература съществуват различни вариации на и комбинации между изредените тук тези.

⁸² Италиански речник на медицинските термини от тази епоха дава следното определение на „миазма“ – „дума, използвана за обозначаване на изпаренията, които произлизат от телата на болни индивиди или от разлагащи се растителни или животински вещества и които действат върху икономиката на човека подобно на отрова“. Прилагателното „миазматичен“ е определено като „отнасящ се до миазмите. Това име се дало на болестите, зависещи от тях“ (AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 357, *Miasma, Miasmatico*). Под „икономика“ в по-горното определение се има предвид стандартния за тогавашната медицина термин „животинска икономика“ (*economia animale*). За него същият речник дава следното определение: „... неясен термин, използван за обозначаване на реда и свързаността на феномените, които се наблюдават в животните, на комплекса от закони, които управляват организма им“ (*Ibidem*, p. 55, *Economia*).

Фиг. 2. Карикатура в генуезкия вестник „Ла Мага“ относно различните теории за холерата: лекарите от две медицински школи се подготвят за „битка“; на знамето пише „Армия на контаджонистите“⁸³

Привържениците на контаджонизма наричат причинителя на холерата по много различни начини („зараза“, „специфично начало“, „заразно начало“, „специфично *quid*“⁸⁴, „зародиш“ (*germe*), „яйчице“, „семе“ и др.), като невинаги имат предвид живо същество⁸⁵. Бардзилай пише, че и някои епидемисти търсят в атмосферата „някаква микроскопична гъба или някакъв инфузорий“⁸⁶, за да обяснят разпространението на болестта, но такива идеи са като цяло характерни не за тях, а за контаджонистите⁸⁷. „Чистите“ епидемисти не приемат концепцията за „специфично начало“ на холерата и смятат за неин причинител и разпространител само някакви особености на атмосферата в дадена област⁸⁸. Инфекционистите заемат междинно място между тези две школи. От една страна, с контаджонистите ги сближава това, че не изключват съществуването в миазмите на някакъв специфичен елемент, който да е причинител на болестта. От друга страна, инфекционистите смятат, че тя се предава по („развален“) въздух, което ги сближава с епидемистите и поради което тези две школи понякога се разглеждат като една.

Всъщност към 1855 г. причинителите на холерата – бактериите, наречени холерни вибриони, вече са открити от тосканския изследовател Филипо Пачини, а британският доктор Джон Сноу идентифицира замърсената вода

⁸³ *La Maga*, VI, no. 125, 30 Sept. 1854, p. 3.

⁸⁴ *quid* – (лат.) „какво?; нещо“. Тази дума се използва в италианския за обозначаване на нещо неопределено.

⁸⁵ BARZILAI, Cesare. *Op. cit.*, p. 87. Вж. и определението, дадено у: ANDREUCCI, Ottavio. *Cenni storici sul colera asiatico*. Firenze: La Soc. Tipografica sulle Logge del Grano, 1855, p. 252. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Cenni_storici_sul_colera_asiatico/C14-AAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

⁸⁶ С тази дума тогава се означават различни микроорганизми.

⁸⁷ BARZILAI, Cesare. *Op. cit.*, p. 16.

⁸⁸ FACINI, Giacomo. *Gigalata sul cholera e malattie affini*. Padova: Prem. stab. di Pietro Prosperini, 1861, p. 8.

като главния разпространител на болестта⁸⁹. От тази гледна точка са очевидни слабостите на теориите на трите изброени школи.

Безспорно е, че относно холерата най-близо до съвременните разбирания е контаджонизмът и той с основание може да се счита за ранна форма на микробната теория за болестите. Холерата действително може да се предаде при битови контакти, както твърдят контаджонистите⁹⁰. Мнозина от тях обаче не формулират експлицитно идеята за пренасянето ѝ на дълги разстояния чрез водата и храната, а и невинаги разглеждат „специфичното начало“, за което говорят, като живо същество⁹¹. В тази връзка значим принос на Пачини е също, че недвусмислено определя заразата като „жива, органична субстанция с паразитен характер, предаваща се, възпроизвеждаща се и поради това произвеждаща болест със специален характер“⁹². Освен това той пише, че предаването ѝ може да се извърши „от индивид на индивид, колкото чрез непосредствен, толкова и чрез опосредстван контакт, включително по въздуха, по водата и т.н., както и чрез миграция от нашето тяло към терена и от терена към тялото на друг индивид, както правят някои от нашите паразити“⁹³. По времето на Кримската война откритията на Пачини и на Сноу обаче все още не се радват на широка популярност.

От друга страна, идеите на епидемистите и инфекционистите също имат своите достойнства. Макар и да са погрешни конкретно във връзка с холерата, разбиранията им за опасността от замърсения от „миазми“ и други вещества въздух допринасят за предприемането на редица мерки за подобряване на обществената хигиена и помагат за справянето с други болести⁹⁴.

Споровете между привържениците на тези школи имат освен медицинско, също и голямо икономическо и политическо значение, защото с тях е свързан въпросът как да се ограничи разпространението на холерата. Контаджонистите изискват въвеждането на карантини за разболелите се и за чужденците, което вреди на търговията. Противниците им, позовавайки се на своите теории, че

⁸⁹ *От черната смърт до холерата...*, с. 138–140.

⁹⁰ *Малая медицинская энциклопедия. В 6-ти томах.* Т. 6. Валентин ПОКРОВСКИЙ (ред.). Москва: Советская энциклопедия, 1991, с. 219.

⁹¹ ACKERKNECHT, Erwin H. Anticontagionism between 1821 and 1867. The Fielding H. Garrison Lecture. *International Journal of Epidemiology*, Vol. 38, Issue 1, February 2009, p. 8. DOI: 10.1093/ije/dyn254.

⁹² ANDREUCCI, Ottavio. *Op. cit.*, p. 380. Откритията на Пачини все пак не са напълно игнорирани от научната общност във Великото херцогство Тоскана – съобщението, с което той оповестява откритията си на 10 декември 1854 г., е оценено като важно и поместено като приложение в тази книга от 1855 г., чиито автор е негов съгражданин флорентинец.

⁹³ *Ibidem*, p. 381. Курсивите в цитатите навсякъде са на съответния автор на документа.

⁹⁴ ACKERKNECHT, Erwin H. *Op. cit.*, p. 17.

причината за холерата е във въздуха, обявяват, че болестта не може да бъде спряна чрез изолирането на хора. Спорът придобива и идеологически аспект, понеже с контаджонизма и карантините често се асоциират реакционерите, а с епидемизма и със свободата на придвижване и търговия – либералите, особено британските⁹⁵. На международната конференция по здравеопазване в Париж през 1851 г. епидемистите характеризират „правилата за карантина като ирационално нарушение на принципа на свободната търговия“, поради което те не са приети⁹⁶.

Разбирания за холерата в Сардинското кралство

Министър-председателят на Сардинското кралство граф Камило Бенсо ди Кавур също е против мерките, предлагани от контаджонистите. Либерал и убеден защитник на свободната търговия, той е против въвеждането на каранти. Освен това смята, че опитът действително опровергава твърденията за заразността на холерата и че контаджонистите са или невежи, или защитават свои корисни интереси. „Идеята за заразата изчезна от ума на всички просветени хора“ – твърди министър-председателят⁹⁷. Когато дискусиите по тази тема достигат до парламента, Кавур отхвърля аргументите на контаджонистите и твърди, че „ако има доказана истина, тя е, че това, което най-много предразполага индивидите и населението към атаката на болестта, е страхът от самата холера“. Според него, понеже в Торино болестта не се смята за заразна, там има по-малко жертви от нея, отколкото в Генуа, където тя се смята за такава, включително и защото паниката затруднява грижата за болните⁹⁸.

Това сравнение не е случайно. В Генуа, най-голямото пристанище на кралството и център на републиканската опозиция, искането за въвеждане на карантини става символ на съпротива срещу правителството. От това се оплаква на Кавур д-р Анджелио Бо, директорът на Отдела по морското здравеопазване в града, добавяйки, че самият той бива критикуван от генуезците за това, че обявява карантинните мерки за безсмислени. Като разпространител на контаджонистки идеи сред народа той посочва мацинианския печат, а като техен извор – голямата генуезка болница „Паматоне“⁹⁹. Въпреки че някои

⁹⁵ TOGNOTTI, Eugenia. *Il mostro asiatico. Storia del colera in Italia*. Bari: Laterza, 2000, p. 41. ISBN 88-420-6056-9.

⁹⁶ *Ibidem*, pp. 186–187.

⁹⁷ CAVOUR, Camillo. *Op. cit.*, Vol. 11, p. 253 (Cavour ad Angelo Bo, 17 agosto 1854).

⁹⁸ GALLETI, Giuseppe; TROMPEO, Paolo. *Atti del Parlamento Subalpino*. Sessione del 1855-56, Vol. 3, p. 169 (Tornata del 20 dicembre 1855).

⁹⁹ CAVOUR, Camillo. *Op. cit.*, Vol. 11, p. 327 (Angelo Bo a Cavour, 23 settembre 1854). Мацинианците изискват подобряване на условията в бедняшките квартали и въвеждане на карантини – вж.: Provvidenze contro il colera. *Italia e popolo*, no. 213, 3 Aug. 1854, p. 843.

лекари защитават теорията за заразата и карантините, властите на Сардинското кралство отхвърлят аргументите им и не въвеждат общи карантинни мерки¹⁰⁰.

Изглежда, че медицинските авторитети споделят мнението на правителството по този въпрос. Освен д-р Бо, който насърчава Кавур да се бори с контаджонистите и сам издава трудове срещу тях, на подобна позиция застава влиятелният торински учен Джузепе Тимерманс. Той е натоварен от столичната медицинска асоциация да изследва холерната епидемия в кралството от средата на 50-те години и обобщава през 1857 г. резултатите си в доклад по темата от над 500 страници¹⁰¹. В заключителните си тезиси, характерни за инфекционизма, той пише, че карантините са безполезни, че „проводник на холерогенното начало“ е въздухът, че заразяването се случва чрез дишането и че „обикновените болестотворни причини“¹⁰² не са достатъчни за развитието на холерата, но предразполагат към нея. Добавя, че „естеството на това [холерогенно] начало е неизвестно за нас“, но предполага, че може би науката някой ден ще го обясни чрез „зимолично действие“, което „изглежда, че се упражнява върху от живото тяло (инфекция)“¹⁰³. Докторът е категоричен, че „в тялото на болните от холера не се произвежда или възпроизвежда никаква заразна материя. Това е доказано с непреки аргументи и с преки опити“¹⁰⁴.

Вестникът на Торинската медицинска академия оценява доклада на Тимерманс високо и пише, че „този труд ще задържи почетно място в медицинската литература“. Към тази похвала се присъединява и „Вестник по военна медицина...“, който препубликува и заключителните тезиси¹⁰⁵. Тези оценки са

„[Въпросът] се свежда в общи линии до това да се види дали е по-важно бързото изпращане на няколко стотин бали памук, или животът на няколко хиляди граждани [...] И за това не можем да обвиняваме г-н Бо, а духът на времето и министерството, на което трябва да се подчинява г-н Бо“, пишат в друг вестник на лявата опозиция (*Le quarantene ed il cholera-morbus. Cenni del dottore Angelo Bo. La Maga*, VI, no. 123, 30 Sept. 1854, p. 2).

¹⁰⁰ По-подробно за холерната епидемия в Сардинското кралство и за реакцията на властите вж. у BOLLEA, Luigi. Camillo Cavour e il coléra del 1854–1855. Documenti inediti. *Bollettino storico-bibliografico subalpino*, Anno XVI (1911), Fascicolo IV, pp. 257–285. Online. Available from: https://clavisbct.comperio.it/iss_articles/2156.pdf. [viewed 2025-05-13].

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 264.

¹⁰² За тези причини вж. по-долу.

¹⁰³ Думата „зимоличен“ означава „ферментационен“ и е често използвана в етиологията през XIX в.

¹⁰⁴ TIRMANS, Giuseppe. *Sulle epidemie choleroze degli Stati Sardi*. Torino: Tip. di Martinengo F. e comp., 1857, p. 522. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Sulle_epidemie_choleroze_degli_Stati_sar/Y_RCAQAAMAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

¹⁰⁵ Relazione del Dott. Coll. G. Timermans su le epidemie choleroze degli Stati Sardi. *GMM*, V, no. 35, 31 Aug. 1857, p. 280; *Sulle epidemie choleroze degli Stati Sardi* (Relazione del Dott. Timermans 1857). *GMM*, V, no. 43, 26 Oct. 1857, pp. 343–344.

изказани през 1857 г., но фактът, че тогава идеите на Тимерманс са така положително приети, предполага, че те съответстват на разбиранията на сардинската медицина от предишните няколко години.

Разбиранията за холерата на сардинските военни лекари в Крим

Сардинските военни лекари в Крим разсъждават в рамките на изложените дотук медицински възгледи, макар и да осъзнават ограниченията им. В докладите си обаче те отделят малко място за чисто теоретичните въпроси, разисквани в академиите и университетите в Италия. Д-р Джудичи например отказва да опише „естеството“ на холерата с аргумента, че е „по-добре да признаем незнанието си, отколкото да го прикриваме с празни хипотези“¹⁰⁶. Комисети също отбелязва, че съвременните нему познания за холерата не са задоволителни и че „досега си е останала болезнена загадка“, „отчаяние за лекарите и бич за нациите“¹⁰⁷. Той споменава, че според контаджонистите съществуват частици, наричани „зародиши“, „яйчица“ или „молекули“ на заразата, чието попадане в човешкия организъм води до разболяване, но в доклада си не коментира това гледище, защото го смята за принадлежащо към „вихрушката на спекулативната част на науката“¹⁰⁸.

Въпреки това приема съществуването на „холерни зародиши“ и ги счита за налични в СЕК от самото начало на кампанията, защото случаи на болестта има още по транспортните кораби¹⁰⁹. От негово по-ранно съчинение става ясно, че според Комисети съществуването на такъв „мистериозен болестотворен принцип“ е доказано индиректно и е необходимо условие за разболяването от холера – това е възглед, който го доближава до разбиранията на контаджонистите¹¹⁰.

От разгледаните извори обаче изглежда, че сред сардинските военни лекари преобладават противниците на контаджонизма. Подполковник Сен Пиер отбелязва в дневника си, че един от докторите му забранява да посещава болните от холера, „от което разбрах, че вярва в разпространението на болестта посредством разваления въздух, който се диша“¹¹¹. Поради такива инструкции той проветрява редовно палатката си и заповядва на подчинените си да правят

¹⁰⁶ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, p. 165.

¹⁰⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, p. 33; no. 1, 5 Jan. 1857, p. 6.

¹⁰⁸ *Ibidem*, no. 6, 9 Feb. 1857, p. 42.

¹⁰⁹ *Ibidem*, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 6.

¹¹⁰ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa che ha dominato nel presidio di Genova. *GMM*, IV, no. 20, 19 Dec. 1854, pp. 151–152.

¹¹¹ SAINT-PIERRE, Alessandro di. *Op. cit.*, p. 54.

същото¹¹². Освен че болните биват изолирани, понякога биват изгаряни дрехи и други техни принадлежности, но изглежда, че това не се прави поради разбиранията на контаджонистите. Д-р Джудичи описва тези мерки и предполага, че са предприети не по здравословни съображения, а за да бъде скрита от погледа на незасегнатите „крайно тъжната гледка на болните от холера“ и за да се успокоят вярващите в заразността, „ако такива имаше“. Самият той не смята, че холерата е заразна в смисъла, в който се използва тогава тази дума¹¹³. На основата на наблюденията си във военните болници Комисети определя почти правилно инкубационния период на болестта като най-много 6 дни¹¹⁴, след изминаването на които смята за здрави хората, недемонстриращи симптоми, но той също не счита за заразни дори и болните¹¹⁵.

Медицинският персонал не се заразява непропорционално много от холера, докато лекува пациентите, и контаджонистите от средата на XIX в. не могат убедително да обяснят това явление, което се наблюдава и в мирно време. През 1854 г. Комисети отбелязва, макар тогава все още с известни колебания, че „този феномен на имунитет при такива хора в тесен контакт с болните от холера [...] дава и ще дава на епидемистите оръжие, на което досега противниците им не са съумели дори да пречупят острието“¹¹⁶. Фактът, че това явление се повтаря в претъпканите болници на Кримския полуостров, допълнително дискредитира теориите на контаджонистите. Опитът в тях се оказва достатъчно убедителен и за Комисети, който след Кримската война вече е категоричен, че „заразността на холерата [...] в тесния смисъл на предаване на болестта от болен на здрав човек при пряк или непряк досег изпита последния си крах в Крим. Теорията за контакта с неща, годни, както се казва, да съхраняват за повече или по-малко време холерния зачатък, напълно потъна“. Поради същата причина отхвърля и „предаването на кратко разстояние на болестотворния зародиш посредством атмосферата около болния“, което също е защитавана от контаджонистите идея¹¹⁷.

Комисети обаче все пак счита атмосферата за „преносител [veicolo], в който стоят надвиснали заразните зародиши“. В такъв смисъл той се застъпва за *инфекциозността*, но не и за *заразността* на холерата. Според него атмос-

¹¹² *Ibidem*, p. 63.

¹¹³ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, p. 165

¹¹⁴ Според съвременните ни представи е най-много 5 дни (*Малая медицинская энциклопедия*. Т. 6, с. 220).

¹¹⁵ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 6, 9 Feb. 1857, p. 42

¹¹⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa... *GMM*, IV, no. 20, 19 Dec. 1854, p. 150.

¹¹⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, p. 37.

ферата в дадена област може по някакъв начин да се инфектира с „холерни зародиши“, при което всички хора в нея биват подложени на въздействието им. Кой точно се заразява, зависи от индивидуалните особености на всеки човек. Комисети също определя близостта до „влажни, заблатени и заразени с разлагащи се органични вещества места“ като особено опасна, макар и да не твърди, че изпаренията от тях сами по себе си пораждат „специфичния причинител“ на холерата, а само, че са предразполагащ, но недостатъчен сам по себе си фактор за заразяването от болестта. Според доктора атмосферата, инфектирана с „холерни зачатъци“ и други вредни миазми, може да бъде пренасяна от ветровете и така болестта да се разпространява в различни места. Такива накратко са възгледите на главния лекар на СЕК за холерата и може да се заключи, че те са типични за миазматичната теория и за инфекционизма, макар и в тях да се прави място за съществуването на „холерни зародиши“ – основна идея при контаджонистите¹¹⁸.

Лекарите в СЕК забелязват замърсеността на водата, която войниците пият и която е истинският главен разпространител на холерата, но изглежда, че никой не я свързва конкретно с тази болест¹¹⁹. Дори само обикновеното ѝ преваряване е достатъчно, за да се предотврати заразяването, но в изворите не се споменава това да се практикува¹²⁰. Показателен за подценяването на опасността от нея е фактът, че от Пиемонт, неизвестно защо и по чия инициатива, на СЕК са изпратени 300 пречистващи филтъра за вода, но от тях са използвани само два, а останалите са оставени в складове и по-късно върнати обратно в Италия¹²¹.

¹¹⁸ Това обобщение на иначе не особено систематизираните възгледи на Комисети е направено на основата на: COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa... *GMM*, IV, no. 20, 19 Dec. 1854, pp. 151–154; COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, pp. 36–39; no. 6, 9 Feb. 1857, pp. 41–43. Вж. също и: *Ibidem*, V, no. 43, 26 Oct. 1857, p. 339, където той изброява три смисъла, които влага в думата „инфекция“. Последният, който се отнася до холерата и до някои други болести, гласи следното: „Инфекция се нарича още тази особена модификация, чрез която концентрацията или смесицата от миазматични изпарения, надвиснали в атмосферата, може инцидентно и само при дадени обстоятелства да придобие заразни свойства, или по-точно казано, способност да придаде на дадена болест, намираща се под нейно влияние, склонност да се разпространява отвъд центъра си на произход и до безкрай от болен към здрав със същите свойства“.

¹¹⁹ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 76. GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 20, 18 May 1857, p. 156.

¹²⁰ *Малая медицинская энциклопеди*. Т. 6, с. 219.

¹²¹ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda*..., p. 76.

Лечение

Относно лечението на болестта в сардинската военна медицина (както и в цивилната) има немалка несигурност. В съчинението си относно холерната епидемия сред генуезкия гарнизон от 1854 г. Комисети отбелязва, че няма никакво лекарство, което да е доказано ефективно, и че върху болните се тестват най-разнообразни лекове, често с незадоволителни резултати¹²². Показателен по този въпрос е и един официален циркуляр, издаден през същата, 1854 г. от Върховния военен съвет по здравеопазването на военномедицинския корпус и озаглавен „Превантивно лечение на холерата“. В текста не се обсъжда експлицитно произходът на болестта или начинът на заразяване с нея, но явно тя се разбира като развитие или усложнение на диарията. Затова се заповядва на военните лекари в гарнизоните да наблюдават внимателно болните от диария и да водят бележки за състоянието им, като ги разделят по вида на екскрементите на три вида: 1) страдащи от диария; 2) от холерина – „първа степен на холера“; и 3) от холера. В циркуляра като превенция се препоръчва поговорката *principiis obsta*¹²³, което в случая означава лечение на диарии и холерините, за да не се превърнат те в холера¹²⁴. Във връзка с терапията за самата холера, с която циркулярът завършва, проличава безсилието и объркаността на тогавашната медицина. Препоръчват се три главни насоки – противодействие на загубата на течности, на изстиването на тялото и на спазмите, но по въпроса как по-точно да бъдат постигнати, се дава само следното изречение:

*Но по този крайно труден въпрос на медицинската практика мненията са разделени, резултатите са злощастни и предстои да се намери истински рационален метод, който да се прилага, така че, предвид бъркотията от известните специфични лекарства, при наличието на високата смъртност, нищетата и недостатъчността на терапията, Съветът, за да не обвързва военния лекар с прилагането на едно вместо друго лекарство, след задълбочени размисли, смята, че трябва да му остави пълна свобода за действие, приканвайки го да се консултира с монографиите, които за тази болест се публикуват от най-отличилите се лекари, които са имали възможност да извършат специални проучвания, различни наблюдения и опити относно най-подходящото ѝ лечение и да съпоставят оздравелите с мъртвите*¹²⁵.

¹²² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa... *GMM*, IV, no. 22, 2 Jan. 1855, pp. 166–169.

¹²³ Израз от Овидий (*Remedia amoris*, V, 91), който означава „от началото се съпротивлявай“.

¹²⁴ *Cura preventiva del cholera*, *GMM*, IV, no. 2, 14 Aug. 1854, p. 14–16. За това лечение вж. по-долу, частта за диарията и дизентерията.

¹²⁵ *Cura preventiva del cholera*, *GMM*, IV, no. 2, 14 Aug. 1854, p. 16.

Комисети също счита превенцията под формата на своевременно лечение на „предупредителната диария“ за изключително важна и признава, че за самата холера не съществува ефикасно лекарство. Затова и препоръчва „следването на медицина, освободена от предразсъдъци и основаваща се на индуктивна и рационална патология“ и „симптоматично-рационално“ лечение¹²⁶. Както Върховният военен съвет по здравеопазването постановява в циркуляра си, така и Комисети оставя „на всеки [лекар] пълна свобода да следва вдъхновенията на сърцето си, повелите на съвестта си“ при лечението, резултат от което е голямото разнообразие от прилагани лекарства¹²⁷. Те включват: даването на настойки и отвари от билки; лимонади; опиум, включително под формата на тинктура (наричана лаудан); хининов сулфат; разхлабителни, като рициново масло; лекарства, предизвикващи повръщане и най-често приготвяни от корените на растението ипекакуана; лекарства, причиняващи изпотяване; ром и коняк (за загряване); амоняк и дори петрол. На болните се правят и разтривки или фрикции за облекчаване на спазмите и за загряване¹²⁸. Изпробвано е и кръвопускане – и чрез разрязване на вените, и чрез пиявици, но е оценено като противопоказно¹²⁹. Според съвременните медицински разбирания при лечението на холерата ключова е рехидратацията, която е нужна поради голямата загуба на течности вследствие на повръщането и диарията¹³⁰. От тази гледна точка изброените сардински методи за лечение изглеждат крайно неэффективни, а някои и вредни.

Жертви и смъртност

Предвид разбиранията в тогавашната медицина и логистичната криза в СЕК по време на пика на холерната епидемия, не е изненадващо, че смъртността в сардинските болници е много висока. „Когато азиатската холера поразяваше с целия си ужасен механизъм от симптоми, случаите на оздравяване биваха редки“, признава д-р Джудичи¹³¹. Според статистиката на Комисети от средата на май до края на юни 1855 г., т.е. само за първия месец и половина от кампанията, в сардинските болници в Крим заради холера влизат 2400 души, от които умират около 1000. През юли холерата отслабва и в следващите месеци жертвите намаляват. През декември във връзка с идването на нови

¹²⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 6, 9 Feb. 1857, pp. 44–45.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 44.

¹²⁸ *Ibidem*, pp. 44–45. GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, p. 165. BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 29.

¹²⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 12, 23 March 1857, p. 91; GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May, 1857, p. 165.

¹³⁰ *Малая медицинская энциклопедия*. Т. 6, с. 220.

¹³¹ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, pp. 165–166.

подкрепления от Италия случаите за кратко отново се покачват, но не надминават 100 и болестта повече не е голям проблем за СЕК. „Войникът повече не обръща внимание и я счита за не повече и не по-малко от обикновена болест“ – споделя през този месец в писмо до близките си д-р Микеле Габри¹³².

Относно общият брой на починалите в СЕК от холера има известно обръкване в научната литература. Дори в авторитетно изследване като това на Боти се среща твърдението, че „общите пиемонтски загуби с малко надминават 2000 души, от които ок. 1900 поради холера“¹³³. На базата на трите налични статистики, посочени във въведението, обаче може да се заключи, че това е много завишена цифра и че общият брой на починалите от тази болест за цялата кампания всъщност е около 1340 души. Както в другите армии, болестта взема и своите знатни жертви – голямо впечатление сред войниците, сред цивилните в родината и сред чужденците прави смъртта на генерал Алесандро Ла Мармора, брат на главнокомандващия Алфонсо Ла Мармора и основател на сардинската лека пехота – берсалиерите¹³⁴.

Трудно може да се твърди, че теориите на Комисети „спасиха от холерата много войници“, както прави един изследовател, имайки предвид хигиенните мерки, предприети от главния лекар¹³⁵. Както беше показано по-горе, те не включват пречистването на водата, така че осезаем ефект от тях трябва да се търси в превенцията на други болести, като например тифа, но не и на холерата.

Според статистиката на Комисети, сред хоспитализираните поради болестта в болниците в Крим смъртността е 45%, т.е. почти всеки втори болен умира. Този процент е съпоставим със смъртността при нелекуваните случаи на холера, която е между 25 и 50%¹³⁶. От друга страна, по същото време при болните от холера в Сардинското кралство, където не се води война и има подобри условия за лечение, смъртността е даже малко по-висока – около и над 50%¹³⁷. Поради това Комисети се радва, че в толкова трудни условия в Крим

¹³² CORDIÉ, Carlo. Un piemontese in Crimea: il dott. Michele Gabri (Lettere inedite del 1855–1856). In: *Rivista di storia, arte, archeologia per le province di Alessandria e Asti*. Annata LXXIV, 1965, Quaderno unico, p. 56.

¹³³ BOTTI, Ferruccio. *Op. cit.*, p. 435.

¹³⁴ Описание на лечението и смъртта на генерала оставя Сен Пиер: SAINT-PIERRE, Alessandro di. *Op. cit.*, pp. 56–59.

¹³⁵ *150 anni dalla Guerra di Crimea 1855–2005. Il Vicino Oriente ieri e oggi. Atti del convegno. Cherasco*. Edoardo Gautier di CONFIENGO; Bruno TARICCIO (eds.). 22 ottobre 2005 – Palazzo Comunale. Edizioni Città di Cherasco, 2008, p. 171.

¹³⁶ FOURNIER, Jean-Michel; QUILICI, Marie-Laure. Choléra. *La Presse Médicale*, 2007, 36, no. 4, p. 727. DOI: 10.1016/j.lpm.2006.11.029.

¹³⁷ Такова е заключението в доклада на Тимерманс (TIMERMANS, Giuseppe. *Op. cit.*, p. 523). Комисети регистрира подобна смъртност при болните от холера сред генуезкия гарнизон

повереният му медицински корпус постига резултати, съпоставими със стандартите на медицината в големите европейски градове¹³⁸. Тези статистики обаче повдигат въпроса как е възможно в мизерните условия (засвидетелствани еднородно от *всички* извори) на сардинските кримски болници смъртността да е по-малка, отколкото в цивилните болници в Италия, при положение че методите за лечение във всички тях са относително еднакво неефективни. Възможно обяснение за това е да има неточност в данните, като например в цивилните болници често да са регистрирани само по-тежките случаи на холера, което би помогнало за предотвратяване на паника сред населението, но и би повишило процента на смъртните случаи в статистиката. Друго възможно обяснение може да е някаква особеност на холерата, върлуваща в Крим.

Във всеки случай изглежда, че хвалбите на Комисети имат известно основание, защото в СЕК, поне според неговата статистика, която е с вид на правдоподобна¹³⁹, смъртността при болните от тази болест е по-ниска, отколкото в британската и във френската армия, където тя е ок. 60%¹⁴⁰. Обаче фактът, че при нелекуваните случаи на холера като цяло и при лекуваните в Европа през XIX в. този показател е в най-добрия вариант съпоставим, е доказателство за безпомощността на тогавашната медицина по отношение на тази болест.

В резултат на високата смъртност от холерата сардинските позиции през юни 1855 г. се превръщат в тъжна гледка. Освен бягащите от болниците и умиращи на открито, бързо се появяват множество трупове, които войниците трябва да погребват. Един от участниците разказва, че за заравянето на една натрупала се купчина от тела е решено се изкопае общ гроб на етажи – т.е. да се полагат в голяма дупка някои от тях, да се покриват с малко пръст, след което да се полага следващият слой тела и т.н.¹⁴¹ Дори и в тези дни някои от войниците успяват да намерят и сили за хумор. Младши лейтенант Ричи пише в спомените си, че когато веднъж му се налага да ръководи такъв отряд гробари, забелязва, че един от гробовете е по-голям, отколкото е разпоредил. След като пита войника защо го е изкопал така, получава отговора: „Направихме

през 1854 г. – ок. 52% (COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa... *GMM*, IV, no. 22, 2 Jan. 1855, p. 169).

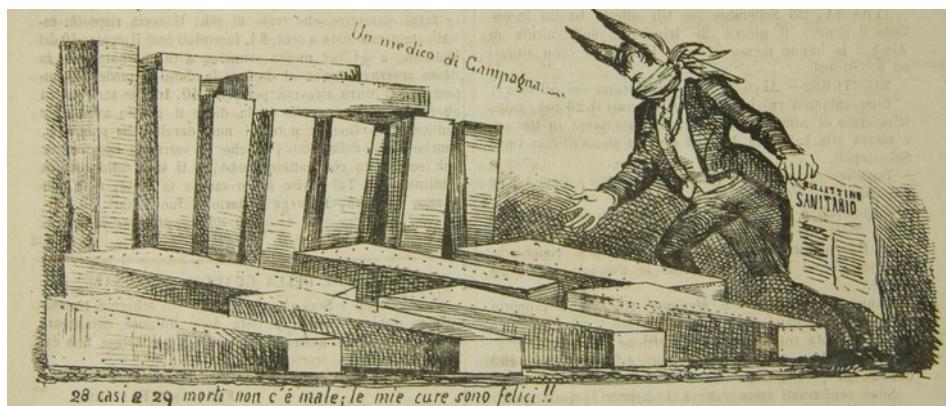
¹³⁸ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, p. 35.

¹³⁹ Общият брой на починалите от холера в СЕК се потвърждава с малки разлики от статистиките на главнокомандващия и на главния интендант. От това следва, че, освен ако Комисети не *завишава* броя на постъпилите поради тази болест, смъртността при тях не е по-висока от посочената.

¹⁴⁰ BAUMGART, Winfried. *The Crimean War: 1853–1856. Second Edition*. London: Bloomsbury Academic, 2020, p. 231.

¹⁴¹ La guerra e la pace: dalle “Memorie” inedite di un soldato dell'Indipendenza italiana. Piero CAZZOLA (ed.). In: *Studi Piemontesi*, March 1988, vol. 17, fasc. 1, p. 213.

тази дупка по-удобна за офицерите; имат пагони!“¹⁴², предизвикващ усмивки по лицата на чулите го. Ричи нарича този тип хора „loustiques“¹⁴³ и оценява положително присъствието им във времена на несгоди¹⁴³.

Фиг. 3. Карикатура в генуезкия вестник „Ла Мага“ относно високата смъртност при холерата в резултат на неефективността на прилаганите за нея лечения: „28 случая и 29 мъртви, не е зле; леченията ми са успешни!!“, казва селски лекар с магарешки уши, гледащ към ковчези и държащ медицински бюлетин¹⁴⁴

Бойният дух като цяло остава на ниво дори в тези тежки първи седмици на кампанията. „И все пак моралът е висок. Никой не се оплаква“ – пише на 24 юни Бонвиларе¹⁴⁵. Такава е и оценката на генерал Алфонсо Ла Мармора¹⁴⁶. За бойния дух се прави възможното – гренадирският оркестър свири, провеждат се месите, организират се паради и не особено нужни разузнавателни маневри за отвличане от бездействието. Всичко по силите си прави и главнокомандващият. Макар и поразен от смъртта на брат си и от злощастното начало на кампанията, в която неохотно участва, Ла Мармора прекарва по 8 – 10 часа на ден на кон сред войниците¹⁴⁷. Те оценяват това високо и някои дори го наричат „Божие присъствие“, защото „се намира навсякъде, във всеки един момент“¹⁴⁸.

¹⁴² Recte „loustics“ – фр. „зевзеци, шегаджии“.

¹⁴³ RICCI, Agostino. *Op. cit.*, pp. 55–56.

¹⁴⁴ La Maga, VI, no. 124, 3 Oct. 1854, p. 3.

¹⁴⁵ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 171.

¹⁴⁶ CAVOUR, Camillo. *Op. cit.*, Vol. 12, p. 359 (Alfonso Ferrero della Marmora a Cavour, 16 juin 1855).

¹⁴⁷ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea..., pp. 160–161 (La Marmora a Dabormida, 26 giugno 1855).

¹⁴⁸ 150 anni dalla Guerra di Crimea 1855–2005..., p. 113. RICCI, Agostino. *Op. cit.*, p. 51; BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 185.

Холерната епидемия в СЕК в сардинската преса

Генералът се тревожи, че лошите новини ще направят впечатление в родината и действително това се случва благодарение на сардинския печат¹⁴⁹. Най-голяма заслуга за отразяването на кампанията има най-популярният столичен вестник – „Гадзета дел пополо“. Неговите 8000 абонати са над тройно повече от тези на най-близките му по популярност конкуренти и той бива характеризиран от британския министър в Торино като „много влиятелен“ и „истински израз на мнението на пиемонтската средна класа“¹⁵⁰. През юни и юли 1855 г. изданието води война с „кретенската немота“ на официалния държавен вестник и по страниците му се появяват подробни доклади от кореспондентите му в Крим за състоянието на СЕК, в които не се спестяват неприятните новини¹⁵¹.

Например в броя от 20 юни се публикува писмо, в което са описани трудностите в сардинските болници – липсата на легла, завивки, лекарства и напитки, както и молбите на лекарите за тези неща, насочени към интендантството и Генералния щаб. „В такива условия е чудо, че броят на смъртните случаи не е равен на броя на заболелите“, отбелязва кореспондентът на вестника¹⁵². Седмица по-късно, в друго писмо, е засегната същата тема – говори се за претъпканите палатки, в които лежат по 8 – 10 души, без да могат дори да се излегнат удобно, за недостига не само на персонал, храни и инструменти, но също и на ред и дисциплина. Във връзка с това кореспондентът пише: „Истината изисква да се каже, че човекът, който тук изпълнява функциите на главен лекар, не прави това със страстта, която би била необходима“¹⁵³. Изглежда обаче, че подобни критики не са основателни, защото във военномедицинския корпус дейността на главния лекар се оценява високо и след Кримската война той е назначен за инспектор във Върховния военен съвет по здравеопазването¹⁵⁴.

Впечатляваща е осведомеността на „Гадзета дел пополо“. На 26 юни 1855 г. главнокомандващият Ла Мармора пише в лично писмо до своя приятел, бившия министър на външните работи Джузепе Дабормида, че „това, което

¹⁴⁹ SAINT-PIERRE, Alessandro di. *Op. cit.*, p. 70.

¹⁵⁰ Данните и характеристиката са от доклад от 1853 г. за състоянието на печата в Кралство Сардиния на британския министър в Торино Джеймс Хъдсън (*Le relazioni diplomatiche... Il carteggio diplomatico di Sir James Hudson*. Vol. 1, pp. 267–268).

¹⁵¹ Notizie/Spedizione d'Oriente. *La Gazzetta del popolo*, VIII, no. 150, 26 June 1855, p. 3.

¹⁵² *Ibidem*, no. 145, 20 June 1855, p. 3.

¹⁵³ *Ibidem*, no. 151, 27 June 1855, p. 3.

¹⁵⁴ Празненството по случай това назначение се описва във: Varietà. *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 80.

може би не знаеш (понеже държат засекретени докладите ми), е, че досега, т.е. за по-малко от месец [...] починалите [от холера] са 900, а случаите – над 2000¹⁵⁵. По това време обаче към редакцията на „Гадзета дел пополо“ вече пътува писмо от кореспондент на вестника с точната към 15 юни статистика, идваща „от добър и достоверен източник“. То е публикувано на 29 юни (понеже пощата от Крим до Пиемонт пътува две седмици) със следните данни: 1523 случая на холера, от които 672 смъртни, 161 оздравели и 690 все още лекуващи се. Писмото продължава с детайли около трудностите при снабдяването с провизии¹⁵⁶.

Въпреки това в писмо до Ла Мармора самият Кавур пише, че „досега пресата се държи много добре и освен някои редки изключения, се опитва по-скоро да успокои, отколкото да развълнува обществото“¹⁵⁷. Оценката му е такава, тъй като, въпреки неприятните детайли, които разкрива „Гадзета дел пополо“, най-големият вестник критикува правителството основно, защото то не споделя достатъчно информация и така дава възможност за плъзването на всякакви слухове, а не понеже е влязло във войната или защото я води зле. В тази връзка в същото писмо Кавур моли Ла Мармора да праща кратки доклади, които да се публикуват в пресата.

Дори „Италия е пополо“, вестник на мацинианците, е относително сдържан през лятото на 1855 г. Лявата опозиция никак не одобрява влизането във войната по принципни съображения, но основният ѝ печатен орган не критикува особено оживено състоянието, в което правителството поддържа армията. Уводните статии на „Италия е пополо“ от лятото на 1855 г. са посветени на други теми, а докладите на кореспондентите му не се отличават от тези на останалите вестници¹⁵⁸. В най-трудните за СЕК седмици на кампанията, обхващащи холерната епидемия и логистичната криза, сардинската преса не произнася агресивни критики към състоянието на армията и по-точно към отговорността на правителството за него, както това правят влиятелните вестници във Великобритания.

¹⁵⁵ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea..., pp. 160–161 (La Marmora a Dabormida, 26 giugno 1855).

¹⁵⁶ Notizie/Spedizione d'Oriente. *La Gazzetta del popolo*, VIII, no. 153, 29 June 1855, p. 3.

¹⁵⁷ CAVOUR, Camillo. *Op. cit.*, Vol. 12, p. 372 (Cavour ad Alfonso Ferrero della Marmora, 22 o 23 giugno 1855).

¹⁵⁸ *Italia e popolo*, V (1855), passim. В раздела за новини от СЕК (обикновено на четвърта страница) редакторите на „Италия е пополо“ поместват и множество новини и доклади на кореспонденти на други вестници, включително на проправителствени и на клерикални. Поради това тази рубрика е ценен източник на информация както за случващото се в Крим, така и за отразяването му от сардинската преса.

ДИАРИЯ, ДИЗЕНТЕРИЯ И БОЛЕСТОТВОРНИ ВЛИЯНИЯ

Други здравословни проблеми, от които войниците в СЕК страдат от началото на кампанията, са диарията и дизентерията. Сардинските лекари ги отличават теоретично една от друга, но ги коментират винаги заедно като много близки и свързани. Комисети например ги нарича „една и съща болестна проява“, като приема диарията обикновено за първия етап на дизентерията, и добавя, че „няма друго основание, върху което да се начертае различие между тях, което да не е просто схоластична изтънченост“¹⁵⁹. Различните класификации и подкласификации на тези заболявания според тогавашната медицина не са от особен интерес, но разбиранията на сардинските лекари за пораждащите ги причини са важни, понеже те имат по-общ характер и се отнасят и до други болести. В доклада на д-р Джудичи има кратък списък на осем „**болестотворни влияния**“ (*influenze morbose*), които според него допринасят (по не особено определен начин) за заболяването от диария, дизентерия и холера¹⁶⁰.

Първите три от тях обхващат **храненето** с нискокачествена храна и липсата на достатъчно количество на течности или тяхната замърсеност. Джудичи отбелязва, че диетата на сардинските войници се влошава още от качването по английските кораби – мнение, което споделя и Комисети¹⁶¹. Оплакванията са насочени най-вече към осоленото месо, което войниците не харесват и което смятат за разпространител на различни болести, към заместването на хляба със сухар и на виното с ром или коняк. Отбелязват се също злоупотреби с доставките на тесто за производство на хляб наместо в Крим, както и забележки към недостига на питейна вода¹⁶².

Освен това от повечето лекарски доклади и свидетелства на войници личи убеждението на участниците в СЕК, че изобщо за доброто здраве трябва да се яде малко и да се спазва умереност в диетата. Историкът на СЕК Кристофоро Манфреди отбелязва, че сардинските доктори се отнасят много сериозно към този принцип: „... докато нашите лекари лекуваха всички болести с диета и

¹⁵⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 39, 28 Sept. 1857, p. 307.

¹⁶⁰ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 20, 18 May 1857, pp. 155–156; no. 21, 25 May 1857, pp. 163–165. Списъкът е на с. 155–156 и по-надолу всички цитати от него са от тези две страници.

¹⁶¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 4; no. 11, 16 March 1857, pp. 84–85.

¹⁶² Вж. и доклада на Ла Мармора от 12 юни 1855 г. по същата тема у: MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 147–148.

бихме казали, почти с глад, англичаните ги лекуваха с преяждане¹⁶³. Комисети дори се оплаква, че понякога войниците, страдащи от диария и имащи апетит, не спазват налаганата им диета, ядейки много и създавайки така „непреодолимо препятствие за добрия резултат от лечението“¹⁶⁴.

От гореспоменатия циркуляр на Върховния военен съвет по здравеопазването личи същото убеждение. В него пише, че за да се избегне диарията, а следователно и дизентерията и холерата, дори най-здравите войници трябва да избягват „ексцесиите в храненето“, като за особено вредни във връзка с тези болести са изброени прекомерното пиене на спиртни напитки и яденето на плодове, най-вече неузрели¹⁶⁵. Същите продукти споменава като опасни и гореспоменатият директор на Отдела по морското здравеопазване в Генуа д-р Анджело Бо в един свой циркуляр до капитаните на кораби. Този кратък документ добре обобщава много от популярните разбирания за холерата от този период, поради което се дава в своята цялост в приложението (вж. Приложение 2).

Комисети в общи линии е съгласен с препоръката да се спазва диетична умереност, но не и да се избягват точно тези хранителни продукти. Той се аргументира, пишейки, че СЕК е поразен от дизентерия, въпреки че води „начин на живот в Крим, напълно лишен от всякакъв вид плодове и свежи зеленчуци“, докато англичаните според него не страдат от тази болест през втората година от кампанията, независимо от „познатата злоупотреба със спиртни напитки, извършвана от английската армия“¹⁶⁶. Дори Комисети обаче забелязва, че понякога на възстановяващите се от болести войници е нужна повече храна, отколкото предвиждат регламентите, и издейства тяхната промяна¹⁶⁷.

Като четвърто болестотворно влияние Джудичи изброява **големите вариации в температурата** през денонощието, смятани и от други лекари за причинители на чревни и други болести. Според него е неоспоримо, че при този феномен „вътрешните органи, особено при корема, остават изложени на най-тежки разстройвания, ако в летните и есенните жеги се прекрати твърде рязко потенето на кожата, основно на тази част от нея, която покрива коремната кухня“. Комисети изразява подобна идея, пишейки, че „внезапните промени

¹⁶³ *Ibidem*, pp. 105–106.

¹⁶⁴ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 41, 12 Oct. 1857, p. 321.

¹⁶⁵ Cura preventiva del cholera, *GMM*, IV, no. 2, 14 Aug. 1854, p. 16.

¹⁶⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 43, 26 Oct. 1857, p. 340; no. 44, 2 Nov. 1857, p. 348.

¹⁶⁷ *Ibidem*, no., 12, 23 March 1857, p. 92; COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 48, 29 Nov. 1857, p. 380.

на атмосферата, студената влага и всичко, което създава смущения, възпрепятстващи свободното функциониране на кожата“, са най-честите причини за дизентерия, цитирайки шестима чуждестранни автори в подкрепа на тази теза¹⁶⁸. Разбиранията му се основават на теорията, че кожата играе голяма роля в изхвърлянето от тялото на ненужни вещества в околната среда и че когато тази ѝ функция бъде възпрепятствана, се стига до разболяване от различни болести¹⁶⁹.

В СЕК са разпространени и идеите на „чистия“ епидемизъм. Един от най-високопоставените лекари в армията, д-р Паоло Теста¹⁷⁰, твърди, че холерата изчезва към края на юни, „когато атмосферата беше освежена от бури и ветрове, които правеха по-малко осезаеми атмосферните вариации между деня и нощта, главна причина за доминиращите болести“¹⁷¹. В съответствие с това разбиране той структурира своя доклад, отбелязвайки най-напред времето през различните месеци и особено наличието или отсъствието на „атмосферни непостоянства“¹⁷². В свой официален доклад Комисети пък изразява обратната идея – че една буря от края на месец май понижава температурата, повишава влагата и така влошава протичането на холерата в СЕК¹⁷³. В много от документите, оставени от войници и офицери, също личи убеждението, че вариации на температурата и влажността или изобщо „зловредният климат [*clima pestilenziale*]“ причиняват всякакви болести (вкл. холера, скорбут, трески)¹⁷⁴.

Някои от тях решават да се защитят от евентуалните ефекти на големите дневни температурни амплитуди върху организма, като през летните месеци се обличат с вълнени дрехи. Младши лейтенант Андреа Ротинго, в писмо от август 1855 г. до своите близки, обяснява, че той и другарите му правят това, за да „се запази приблизително равномерна температура около тялото“ и че

¹⁶⁸ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no., 42, 19 Oct. 1857, pp. 330–332.

¹⁶⁹ За тази теория вж.: CARPENTER, Kenneth. *The History of Scurvy and Vitamin C*. New York: Cambridge University Press, 1986, p. 57–58.

¹⁷⁰ Д-р Теста е един от осемте дивизионни лекари втори клас, спрямо които в СЕК висшестоящи са само двама дивизионни лекар първи клас и главният лекар Комисети (Tabella graduale e numerica del Personale Medico, Farmaceutico ed Amministrativo per servizio del Corpo d'Armata di Spedizione in Oriente. *GMM*, IV, no. 32–33, 26 March 1855, p. 228). Уподобено на военен чин, званието *дивизионен лекар* е равно на *майор*. За организацията на Сардинския военномедицински корпус вж.: ALES, Stefano. *Dall'Armata sarda all'Esercito italiano (1843–1861)*. Roma: SME Ufficio Storico, 2011, pp. 157–159. ISBN 9788896260265.

¹⁷¹ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 76.

¹⁷² *Ibidem*, pp. 76–78.

¹⁷³ Ultime notizie. *Gazzetta piemontese*, no. 147, 16 June 1855, p. 3.

¹⁷⁴ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea..., p. 161 (La Marmora a Dabormida, 26 giugno 1855). *Lettere dalla Crimea 1855–1856*, p. 114. BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 116, 179, 188; REVEL, Genova di. *Op. cit.*, pp. 114–115.

поради това в Крим през лятото се облича по-дебело, отколкото в Пиемонт през зимата¹⁷⁵. Д-р Джудичи забелязва тази практика, но не я одобрява, защото според него с продължителното и прекомерно потене, което си причиняват така войниците, пилеят безсмислено силите на организма си. Той все пак ги съветва да се обличат добре и особено да се завиват през нощта, защото има и такива, които заспиват изпотени и незавити на открито¹⁷⁶. Главнокомандващият Ла Мармора също се опасява от вредните ефекти на температурните амплитуди и през лятото на 1855 г. придобива от френската армия 10 000 вълнени пояса, които нарежда да бъдат раздадени на войниците. Смята се, че те допринасят за предпазването от холера¹⁷⁷. Според съвременните ни представи диарията може да бъде причинена от много фактори, а дизентерията – от някои видове бактерии, но и двете нямат пряка връзка с потенето или непотенето поради „атмосферни непостоянства“¹⁷⁸.

Петото болестотворно влияние в доклада на Джудичи се отнася до разбиранията на инфекционистите и до миазматичната теория – това са **гнилите изпарения**, като под това той има предвид разлагащи се органични материи и по-конкретно вече споменатите зле погребани трупове около Балаклава. Комисети също пише много за замърсеността на въздуха, но акцентира повече върху блатните мизами, които, освен за холера и трески, обвинява и за разпространението на дизентерия. Главният лекар смята, че те правят въздуха по-влажен, деня – по-топъл, а нощта – по-хладна, и така причиняват атмосферни вариации¹⁷⁹. Той им приписва твърде пресилени свойства, като например че „веднъж абсорбирана, блатната миазма може да остане неактивна в организма много месеци и да породи болестни прояви в много отдалечено време, след като болният вече е сменил климата и се намира в по-благоприятни хигиенични условия“¹⁸⁰. На друго място пък обяснява, че дори разравянето на обикновена пръст може да доведе до освобождаването на миазми, предизвикващи диария или дизентерия. Поради това „препоръката да не се правят изравнявания и да не се разкопава по никакъв начин земята, за да се установят върху нея по-добре палатките, се беше превърнала във всеобщо прието правило“¹⁸¹. Във връзка с други болести, като скорбута и тифа, лекарите отбелязват и вредността на още

¹⁷⁵ ROTINGO, Andrea; BUSTICO, Guido. *Op. cit.*, p. 848. Капитан Виале споменава практикуването на същата „предпазна мярка“ (*Lettere dalla Crimea 1855–1856*, p. 109).

¹⁷⁶ GIUDICI, Vittorio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 20, 18 May 1857, p. 157. TESTA, Paolo. *Relazione...*, *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 76.

¹⁷⁷ BOTTI, Ferruccio. *Op. cit.*, p. 468, 481.

¹⁷⁸ *Малая медицинская энциклопеди*. Т. 4, с. 524; т. 2, с. 96.

¹⁷⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 43, 26 Oct. 1857, p. 337.

¹⁸⁰ *Ibidem*, no. 41, 12 Oct. 1857, p. 322.

¹⁸¹ *Ibidem*, no. 43, 26 Oct. 1857, p. 337.

един тип изпарения – произлизащите от дишането или потенето на много хора, струпани в малко пространство.

Като шесто и седмо д-р Джудичи изброява **физическите усилия**, чието влияние е относително очевидно и посочвано от всички лекари, и **душевните терзания**. На психологическите фактори и другите му колеги отделят внимание, но определено надценяват ролята им, най-вече върху хода на инфекциозните болести. Според Комисети например е „извън всякакъв спор, че душевните терзания винаги са повече или по-малко вредни за здравето и че често са причината, определяща развитието на много епидемични и заразни болести“¹⁸².

Главният лекар смята за значими за здравословното състояние на войниците „моралните последствия“ от техния социален статус и семейно положение¹⁸³. Той разказва за случай от август 1855 г., при който офицер, „предразположен към морални сътресения поради определени семейни обстоятелства“, се изплашва от новината, че негов другар умира от холера, след което самият той заболява от болестта и също умира. Поради опасения, че паниката може да влоши състоянието и на другите в болничната барака, главният лекар ги разделя. Комисети не приписва заболяването от холера на този офицер единствено на уплахата, но пояснява, че тя има голяма роля в това. Негов колега обаче твърди, че все пак „има примери, които показват, че наистина страхът може да е достатъчен за развитието на холерата“¹⁸⁴.

Както беше споменато по-горе, Кавур също твърди, че страхът „най-много предразполага“ към холерата, и предвид състоянието на тогавашната медицина, вероятно наистина вярва в това, а не го използва само като аргумент за отхвърляне на карантините. Възможно е върху вижданията на премиера да повлиява д-р Бо, който в едно от писмата си до него от 1855 г. пише: „Видях сега, както и през 1835 г., някои да умират буквално от страх, който, както диетичните нарушения и ексцесиите от всякакъв вид, е много силна причина за заболяването [от холера]“¹⁸⁵. Поради подобни разбирания д-р Джудичи пише,

¹⁸² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 50, 13 Dec. 1858, p. 395. За разликата, която Комисети влага в думите „епидемичен“ и „заразен“, вж. по-горе, частта за разбиранията за холерата в Италия.

¹⁸³ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 11, 16 March 1857, p. 84.

¹⁸⁴ Тази случка Комисети разказва през 1860 г. на заседание на Сардинската медицинска академия във връзка с доклад, който изнася върху една брошура за холерата на френски лекар. Доклада и дискусията около него вж. в: *Rapporto sull'opuscolo intitolato: La vérité sur le Choléra-morbus, ecc., del dott. Fremaux, ecc. Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIV, Vol. 39, Fasc. no. 21, 15 Nov. 1860, pp. 300–309.

¹⁸⁵ CAVOUR, Camillo. *Op. cit.*, Vol. 11, p. 247 (Angelo Bo a Cavour, 15 agosto 1854).

че холерата затихва след победата на сардинците в битката при р. Чорная на 16 август 1855 г. (единствената, в която участва СЕК) и за това значение има положителният ефект от нея върху бойния дух¹⁸⁶.

Последното болестотворно влияние в списъка на д-р Джудичи е т. нар. „**холерно състояние**“ (*la costituzione colerica*). Под тази фраза се има предвид особено състояние на атмосферата в дадена област, което по някакъв начин влияе върху човешкото тяло и го предразполага към определени болести, в случая към заболяване от холера. Според защитниците на тази епидемистка концепция това „неизвестно въздействие“ бавно отслабва организма на хората в засегнатата област и първоначално там зачестяват случаите на диария, което е предупредителен знак, че предстои да се появи и холера. Поради това наличието на последната болест е знак не за началото на „холерното състояние“ на атмосферата, а по-скоро за приближаването на края му¹⁸⁷. Според Джудичи фразата е „почти кабалистична“ и нищо не обяснява, но все пак обозначава феномена, че по време на холерна епидемия има и много случаи на диария. Той нарича това явление „тайнствено“, но явно приема съществуването му.

Както личи от изложението, всички тези болестотворни влияния се срещат и в докладите на другите лекари, а несъгласия с тях, ако има, се изказват само в детайлите. Освен това с тях се свързва както заболяването от диария, дизентерия и холера, така и от други болести като трески, скорбут и тиф. Тази недостатъчна диференцираност в разбиранията за причините за различните болести е една от характерните черти на сардинската медицина от средата на XIX в.

Неин израз е популярната тогава концепция за т. нар. група на „**лагерните заболявания**“ (*affezioni castrensi*), към която Комисети се придържа. В нея той включва треските, диарията и дизентерията, скорбута, тифа и др. Той обаче не счита за част от тази група холерата и я окачествява като невинаги присъща на лагерния живот, но добавя, че веднъж привнесена, тя на свой ред спомага за развитието на другите заболявания. Тези болести са според него „резултат, или краен ефект, и комплекс от една или повече причини, които са действали повече или по-малко продължително върху организма“. Въпросните причини са същите „болестотворни влияния“ от доклада на д-р Джудичи, но Комисети добавя към тях и някои други като липсата на адекватен подслон, износването на дрехите и струпването на много войници на малка площ¹⁸⁸.

¹⁸⁶ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, p. 165.

¹⁸⁷ Тази концепция е описана подробно у: ANDREUCCI, Ottavio. *Op. cit.*, p. 242 sq.

¹⁸⁸ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 11, 16 March 1857, pp. 83–85.

Тази концепция обаче има големия недостатък, че приписва разболяването от коренно различни болести на еднакви или сходни условия. „Лагерните болести – пише главният лекар – са свързани помежду си по такъв начин, че не е възможно да се навлезе в етиологични изследвания без изпадане в повторения“¹⁸⁹. Поради това например той смята, че етиологичните положения за скорбута „много подхождат“ и за дизентерията¹⁹⁰. Комисети обаче все пак разделя причините за отделните болести на предразполагащи (*predisponenti*) и специфични (*occasional*), като за диарията и дизентерията според него тези от втория вид (т.е. действащите по-пряко) са резките промени в климата и блатните миазми¹⁹¹.

Колкото до терапията конкретно при тези две болести, лекарите посочват много разнообразни лечения, най-добре систематизирани в доклада на Комисети. Като първо той изброява кръвопускането, но одобрява само локалното, т.е. чрез пиявици по корема или около ануса, а не общото, при което се разрязва вена. В тази връзка значим е фактът, че в хода на кампанията сардинското интендантство закупува 18 300 пиявици в Константинопол и получава други 15 000 от британската армия. Това е огромно количество в сравнение с броя на участниците в СЕК, особено като се има предвид, че тези животни могат да се използват повторно след известен период от време (но не е ясно дали в сардинските болници това се практикува)¹⁹². Въпреки това д-р Джудичи твърди, че извършването на локални кръвопускания бива ограничено от недостига на пиявици, което предполага широката им употреба и при други болести¹⁹³. Като второ лечение Комисети изброява даването на лекарства, които според тогавашните разбирания са „успокояващи“, като пулп или отвара от тамаринди и различни „лимонади“. Третата група лекарства са причиняващите повръщане, от които най-широко се прилага прахът от корен на ипекакуана. Сред сардинските лекари има и такива, които лекуват диарията и дизентерията с разхлабителни, но в разгледаните лекарски доклади тази практика не се поощрява¹⁹⁴. Четвъртата група са запичащите лекарства, от които като най-предпочитано е посочена „бялата отвара на Сиденхам“. Според речник на медицинските термини от тази епоха тя представлява напитка, подготвена чрез варенето във вода на меката част на хляба заедно с рога от елен и добавянето към тях на тинктура от канела¹⁹⁵. Като пето и най-ефективно лекарство срещу диарията и дизенте-

¹⁸⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbutto. *GMM*, VI, no. 43, 25 Oct. 1858, p. 340.

¹⁹⁰ *Ibidem*.

¹⁹¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 42, 19 Oct. 1857, p. 330.

¹⁹² RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, p. 50, 53, 66.

¹⁹³ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, p. 164.

¹⁹⁴ *Ibidem*.

¹⁹⁵ AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 191 (*Decotto bianco*).

рията е посочено даването на опиум, включително под формата на напитка или с клизма¹⁹⁶.

За посочените две болести обаче няма никакви данни в статистиката на главния лекар, но явно са широко разпространени сред войската в голяма част от времето. В доклада си Комисети пише, че диарията обхваща по време на холерната епидемия три четвърти от армията, а дизентерията е най-разпространена през есента¹⁹⁷. Дзаватаро отбелязва, че склонността към диария „никога не изостави армията“, а и от свидетелствата на войниците също личи, че тези две болести са често срещани в СЕК¹⁹⁸. Комисети не споменава за смъртни случаи поради тях, но в статистиката на главния интендант Дела Ровере като починали вследствие на дизентерия са отбелязани ок. 130 души.

ТРЕСКИ

Според статистиката на Комисети през юни 1855 г. в сардинските болници в Крим постъпват и 1423 души, категоризирани само като „трескави“, които със сигурност натоварват ограничените възможности на медицинския корпус по време на холерната епидемия. В докладите си всички лекари споменават периодичните трески (т.е. такива, при които се редуват периоди на повишена и на нормална температура) сред болестите, поразили СЕК, но не им отделят много внимание, може би заради ниската смъртност от тях (според Комисети 1,83%) или поради относителната им познатост.

Д-р Дзаватаро пише най-подробно за тях и пояснява, че най-често му се налага да лекува трески, повтарящи се на три дена (*terzane*; характерни за маларията). Той забелязва, че най-поразени от тях са батальоните, които се намират до заблатени местности, и смята, че са причинени главно от застоялите води и блатата. Явно Дзаватаро смята по-точно блатните миазми за причинителите, защото като втора причина посочва температурната амплитуда, поради която те се кондензират и сутрин падат под формата на роса „в ущърб на войника“¹⁹⁹. Макар че предположението, че комарите разпространяват малария чрез ухапване, е изказано още в началото на XVIII в., то става популярно чак

¹⁹⁶ Списъкът на Комисети е у: COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 44, 2 Nov. 1857, pp. 349–351. Докладите на другите лекари в общи линии повтарят тези лечения и лекарства: TESTA, Paolo. Relazione... *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 78, GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 20, 18 May 1857, p. 157; no. 21, 25 May 1857, p. 164.

¹⁹⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 2, 12 Jan. 1857, p. 10; no. 42, 19 Oct. 1857, p. 332.

¹⁹⁸ ROTINGO, Andrea; BUSTICO, Guido. *Op. cit.*, p. 848; BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 34.

¹⁹⁹ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 109.

през 90-те години на XIX в. и дотогава миазматичната теория във връзка с тази болест остава разпространена²⁰⁰.

Лечението, което д-р Дзаватаро прилага най-често, се състои в даване на пациента на прах от корен на ипеакауана, но не заради свойството му да причинява повръщане, а „като целебен модификатор на стомашно-чревната лигавица и неин подготвител за приемането на препарати от хининово дърво“, и по-точно на хининов сулфат²⁰¹. Последното вещество е относителна новост за военната медицина и се използва за пръв път в условията на голяма европейска война, защото макар и целебните свойства на кората на хининовите растения да са познати поне от XVII в., активното вещество – хининът, е изолирано от френски учени едва през 1820 г.²⁰² След това откритие лекарствата на негова основа се превръщат не само в стандартно лечение при трески, но с тях се експериментира при много други болести²⁰³.

Фиг. 4. Карикатура в генуезкия вестник „Ла Мага“ относно широката употреба на хинин:
– Тези болни страдат от холера. Как искате да ги лекуваме? – пита военният лекар.
– Хинин! Хинин! Великото лекарство хинин! – отговаря генералът²⁰⁴

Според статистиката на Комисети треските съпътстват СЕК практически през цялата кампания. През юли, август и септември 1855 г. броят на месец на хоспитализираните поради тях в Крим се покачва до 2000 – 2500, а от октомври

²⁰⁰ *International Encyclopedia of Public Health. Second Edition. 7 Vols.* Stella QUAN (ed.). Canada: Elsevier, 2017, Vol. 4, p. 8. Самата дума „малария“ на италиански означава „лош въздух“, но в изворите не се използва този термин.

²⁰¹ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 109.

²⁰² *International Encyclopedia of Public Health...*, Vol. 4, p. 5, p. 8.

²⁰³ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 52, 27 Dec. 1858, p. 411.

²⁰⁴ *La Maga*, VI, no. 128, 25 Oct. 1855, p. 3.

до януари спада до 1000 – 1400, след което през пролетта на 1856 г. спада още повече до под 1000. Според същия извор починалите от трески за цялата кампания са 288 души.

КОКОША СЛЕПОТА

Малко след пристигането си в Крим войниците от СЕК се сблъскват и със заболяване, което в сардинските извори се обозначава като хемералопия (*emerelopia*, *merelopia* или *emeropatia*), а на български е известно като *никталопия*, или *кокоша слепота*²⁰⁵. Това нарушение на зрението представлява частична или пълна неспособност за виждане при слаба светлина, но ненарушено зрение при нормална дневна светлина. За разлика например от холерата и тифа, кокошата слепота не е смъртоносна, но поради факта, че е непозната за някои от войниците, и заради необичайните си прояви (бързото влошаване на зрението вечер и също толкова бързото му възстановяване сутрин) им прави силно впечатление²⁰⁶.

Точното количество на страдащите от кокоша слепота в СЕК не е известно, но може би става дума за стотици – един от кореспондентите на сардински вестник твърди, че в края на май 1855 г. са 500 души²⁰⁷. Броят е достатъчно голям, за да създаде известно затруднение, защото те стават негодни за участие в нощната стража и за отзоваване на честите нощни аларми в лагера. Младши лейтенант Ричи си спомня за страдащите от това зрително нарушение в такива ситуации: „... свиваше ти се сърцето да ги видиш как ходят пипнешком в тъмното, напълно неразбиращи какво се случва наоколо и още повече това, което можеше да се случи, ако противникът беше довел докрай атаката си“²⁰⁸. Освен това в сумрака и през нощта на всеки страдащ от това нарушение трябва да се

²⁰⁵ Както в XIX в., така и днес има известно объркване в обозначаването на това нарушение на зрението. На италиански, руски и др. езици *хемералопия* означава нарушена способност за виждане в тъмното, докато *никталопия* означава нарушена способност за виждане в светлото. На английски през XIX в. значенията на тези два термина понякога се разменят – практика, която става по-разпространена през XX в., така че *хемералопия* по-често означава дневна слепота, а *никталопия* – нощна слепота. На български, изглежда, също е така. (MACKENZIE, William. *Practical Treatise on the Diseases of the Eye*. London: Longman, Rees, Orme Brown & Green, 1830, p. 755, p. 760; OHBA, Norio; OHBA, Ayako. Nyctalopia and hemeralopia: the current usage trend in the literature. *British Journal of Ophthalmology*, 2006 Dec; 90, no.12, p. 1548-9; *Учебник по очни болести за студенти по медицина и дентална медицина*. Христина ГРУПЧЕВА (ред.). Варна: Стено, 2010, с. 29. ISBN 978-954-449-497-1.

²⁰⁶ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 21; REVEL, Genova di. *Op. cit.*, p. 92; RICCI, Agostino. *Op. cit.*, p. 41.

²⁰⁷ Notizie del Corpo di spedizione. *Italia e Popolo*, V, no. 162, 13 June 1855 p. 657.

²⁰⁸ RICCI, Agostino. *Op. cit.*, p. 41.

осигури по един здрав войник, който да му помага, така че броят на неналичните става двоен на броя на засегнатите²⁰⁹.

За сардинските военни лекари кокошата слепота е позната поради появата ѝ в гарнизоните и в мирно време. Консенсусът сред тях е, че тя бива няколко вида, включително епидемична, наследствена или свързана с други болести, но че най-често се дължи на външни, атмосферни влияния или дори на формата на казармите²¹⁰. В съответствие с тези разбирания те обясняват на войниците в Крим, че кокошата слепота се появява поради „силното слънчево облъчване през деня, голямата влажност през нощта и дневната рефракция на сухия терен, на белия варовик“, върху който е разположен лагерът²¹¹. Други предположения са, че се дължи на прекомерно излагане на войниците на слънчева светлина по транспортните кораби или заради значителната температурна амплитуда през деня и нощта²¹².

Сардинските военни лекари от тази епоха препоръчват за нея терапия, варираща от почивка, диета и избягване на слънчевите лъчи до кръвопускане, предизвикване на мехури по тила и опушване на лицето с черен дроб от вол²¹³. Комисети обаче не споменава кои от тези методи са прилагани в СЕК и се ограничава само с бележката, че лечението е „лесно“²¹⁴.

Според съвременните представи кокошата слепота също бива няколко вида, но често е следствие от недостиг на витамин А и при всичките ѝ форми се препоръчва храна, богата на него – мляко, масло, пресен черен дроб, моркови, спанак, пресен лук и др.²¹⁵ Във връзка с това важна информация предоставя анализът на дажбите на войниците в СЕК, извършен от фармацевта Карло Рубиола и физиоложката Валерия Маниели по архивните документи на интендантството. Той показва, че храната е предостатъчна от калорична гледна точка – енергийната стойност на дневната дажба е над 2500 kcal, а в някои периоди достига до 3500 – 3700 kcal и дори до над 4000 kcal. Разпределението на макронутриенти обаче не е съвсем задоволително, дори след подобряването на доставките след първите седмици на кампанията, понеже има излишък от въглехидрати (основно поради честото раздаване на сухари).

²⁰⁹ *Ibidem*.

²¹⁰ Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, III, no. 52, 31 July 1854, p. 408.

²¹¹ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, pp. 161–162.

²¹² Notizie del Corpo di spedizione. *Italia e popolo*, V, no. 162, 13 June 1855, p. 657.

²¹³ Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, III, no. 52, 31 July 1854, p. 408.

²¹⁴ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 5.

²¹⁵ *Малая медицинская энциклопедия*. Т. 1, с. 404–405.

Освен това напълно липсват свежи плодове и зеленчуци, както и някои животински продукти като мляко, яйца, масло и др., съдържащи важни за човешкия организъм микронутриенти. Поради това от първата си хранителна дажба (раздавана от 1 до 31 май 1855 г.) войниците в СЕК получават само ок. 14% от препоръчителното според нашите разбирания дневно количество на витамин А и почти никакъв витамин С. В последната дажба (3 февруари – 21 юни 1856 г.) тези стойности се покачват съответно на 27% за витамин А и 13% за витамин С, но все пак са далеч от задоволителни²¹⁶. Тези дефицити правят хранителният произход на кокошата слепота в СЕК практически сигурен, но те водят и до други здравословни проблеми като скорбут, апатия, висока предразположеност към инфекции и др.²¹⁷

Някои от сардинските военни лекари, включително Комисети, също предполагат, че кокошата слепота би могла да е следствие от неправилна диета, но не описват съответстваща на това предположение терапия²¹⁸. Изглежда, че в първата половина на XIX в. в Европа, включително и в Италия, е познато лечението ѝ чрез ядене на птичи или свински черен дроб (ефективно според съвременните ни разбирания), но не е широко прието²¹⁹.

Витамин А може да се натрупва в организма, така че за появата на здравословни проблеми, свързани с недостига му, е нужно известно време на лишение от него²²⁰. Участниците в СЕК обаче съобщават за проявата на кокошата слепота още в края на май, т.е. около месец след отплаването от Италия. Възможно е диетата на войниците още в Сардинското кралство да предразполага към появата на това нарушение на зрението, защото то се среща сред сардинските гарнизони и в мирно време, а дажбите в периода на престой на британските кораби, състоящи се основно от осолено месо, сухари, изсушен грах и ром, допълнително да утежняват дефицита на витамин А²²¹.

Комисети твърди, че кокошата слепота изчезва веднага щом СЕК се мести от Карани в Камара, което лекарят обяснява с по-лошите атмосферни условия

²¹⁶ Тези изчисления са направени по данните от: RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'alimentazione nella spedizione dell'esercito sardo in Crimea (1855–56)*. *Rivista di storia della farmacia*, XXXIII, no. 1, Apr. 2016, p. 20.

²¹⁷ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, cap. VI (особено pp. 106–107).

²¹⁸ Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, III, no. 50, 10 July 1854, p. 396. COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 5

²¹⁹ WELLER, Carl. *Trattato teorico e pratico delle malattie degli occhi*. Livorno, Tipografia Vignozzi, 1833, Vol. 2, p. 455.

²²⁰ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, p. 107.

²²¹ Храната на британските кораби е описана от Комисети (COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 4).

в първото от тези две опустошени селца²²². Това движение е завършено още в началото на кампанията, на 28 май 1855 г., и изглежда малко вероятно тогава заболяването да изчезва, защото и след него храната на войниците остава незадоволителна от гледна точка на витаминозността²²³. По-правдоподобно е твърдението на един от офицерите, който пише, че около тази маневра се проявяват първите случаи на кокоша слепота, които по-късно се увеличават²²⁴.

СКОРБУТ

Свързана с храненето е и появата на скорбут в СЕК. Както е известно, той е следствие от дефицит на витамин С, но войниците са особено податливи на това заболяване категория не само поради незадоволителната си диета. Витамин С се губи прекомерно при някои здравословни проблеми като диарията, от която мнозина в СЕК страдат, и се изразходва по-бързо при усилен физически труд, какъвто сардинците полагат²²⁵.

Въпреки че в хода на цялата Кримска кампания сардинската армия почти не променя позицията си и не изпитва умората и трудностите, свързани с военни походи, личният състав не бездейства. Войниците се стараят да благоустроят и обезопасят лагера си, строейки укрепления, пътища, железопътна линия, бараки и дори зидани къщи и конюшни²²⁶. Мнозинството от тях си създава, под ръководството на сапъорите, особен вид малки землянки с площ от ок. 6 m², наричани *gourbis*, и живее в тях през зимните месеци на групи по шестима души²²⁷.

През ноември 1855 г. Ла Мормора се хвали, че според общото мнение „*пиемонтците са най-добре устроилите се*“²²⁸. Хвалбата не е без основание, защото в резултат на тези свои подготвителни дейности сардинската армия прекарва зимата на 1855 – 1856 г. не в палатки, а в постройки и не страда особено от измръзвания, за разлика от френската²²⁹. Значително се подобрява и положението с логистиката и с медицинския персонал – делът на служителите

²²² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 5.

²²³ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 83.

²²⁴ RICCI, Agostino. *Op. cit.*, p. 41.

²²⁵ *Малая медицинская энциклопедия*. Т. 6, с. 246.

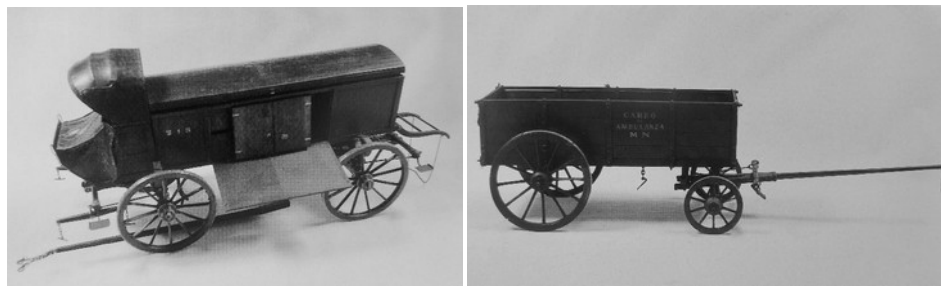
²²⁶ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 230–232.

²²⁷ BORGATTI, Mariano. *Op. cit.*, p. 328. За описание на тези землянки вж.: ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 111.

²²⁸ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea 1853–1856..., p. 224 (La Marmora a Dabormida, novembre 1855).

²²⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbutto. *GMM*, VI, no. 44, 1 Nov. 1858, p. 347. La guerra e la pace..., p. 216. Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea..., p. 226 (La Marmora a Dabormida 8 dicembre 1855).

в административните и санитарните отдели на СЕК се повишава от 3,11% през юни до 6,98% през октомври²³⁰. Споменатият френски медицински инспектор Люсиен Бодан оценява капацитета на сардинските болници през този период на 1600 болнични легла, отбелязвайки, че това е голям брой за армия от 15 000 – 18 000 души²³¹. Положителни са впечатленията и на руския офицер Пьотър Алабин, който посещава сардинския лагер през март 1856 г. и записва в дневника си, че „болничната част при сардинците е в блестящо състояние“. Руският наблюдател е особено впечатлен от сардинската система за превоз на ранени, която включва болнични фургоны и може „да служи като образец за другите армии“²³².

Фиг. 5. Модели на превозни средства на сардинските полеви болници. Вляво: фургон за транспорт на медицинско оборудване; вдясно: каруца за транспорт на болни и ранени²³³

Скорбутът обаче не пощадява сардинската армия. Болестта е най-разпространена през януари и февруари 1856 г., когато според статистиката на Комисети в сардинските болници в Крим поради нея постъпват общо над 700 души, основно страдалите по-рано от диария. Главният лекар обаче пояснява, че това са само „най-явните“ случаи, а „латентното скорбутно състояние“ е почти всеобщо в армията²³⁴.

Във всички разгледани доклади на сардинските лекари се посочват два вида фактори, за които се смята, че водят до появата на скорбута – атмосферни и хранителни, но с известни разлики в детайлите и обясненията. Колкото до първите, например д-р Алфурно твърди, че основната причина за появата на болестта е „студено-влажният сезон, който, създавайки пречка за функциите на

²³⁰ HEYRIÈS, Hubert. *Op. cit.*, p. 56, p. 64, n. 39.

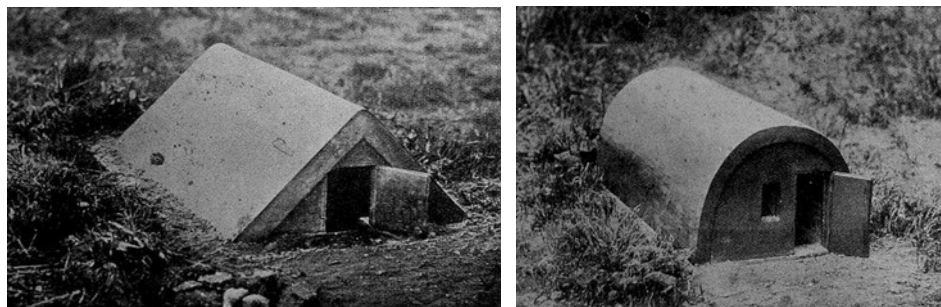
²³¹ BAUDENS, Lucien. *Op. cit.*, p. 106.

²³² АЛАБИНЪ, Петр. *Четыре войны. Походные записки въ 1849, 1853, 1854–56 и 1877–78 годахъ. Часть III – Защита Севастополя (1854–1856)*. Москва: И. Н. Кушкерева и Ко., 1892, с. 641. Онлайн. Налично на: <http://elibrary.ru/nodes/9027-ch-3-zaschita-sevastopolya-1854-1856-m-1892>. [Посетено на 2025-05-13].

²³³ AA. VV. *Il Piemonte tra I grandi d'Europa. Sebastopoli. La Guerra di Crimea*. Torino: Museo nazionale di Artiglieria, 1997, p. XLII.

²³⁴ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* GMM, V, no. 2, 12 Jan. 1857, p. 17.

кожата, разваляше също газообмена и променяше инервацията“, но добавя и че резките промени на температурата също са релевантен фактор²³⁵. Повечето негови колеги са съгласни с твърдението, че влагата има роля в причиняването на скорбута и особено критикуват споменатите *gourbis* за това, че са влажни, но също и че са прекалено тесни, зле осветени, нехигиенични и трудно се проветряват, поради което жителите им, стоящи в тях твърде нагъсто и твърде продължително време, дишат един и същ въздух, който „развалят“²³⁶. Д-р Бима обяснява, че той става „недостатъчен като обем и качествено неподходящ“, а освен това и кожата не може да помогне с обмена на вещества, защото войниците стоят в землянките облечени и изпотени²³⁷.

Фиг. 6. Модели на землянките *gourbis*, в които живеят мнозина от войниците в СЕК през зимата на 1855 – 1856 г.²³⁸

Докторите смятат и че диетата на войниците в СЕК не е съвсем задоволителна за начина на живот, който водят. Един хранителен фактор за появата на скорбута, който всички те посочват, е осоленото месо, но с различни аргументи. Някои смятат, че употребата му сама по себе си води до скорбут²³⁹. Други обаче твърдят, че за болестта допринася неупотребата му, защото войниците, отказвайки да го ядат, се лишават от важни за организма вещества²⁴⁰. Като причина се посочва също и липсата на свежи растения в менюто, както и недостига на някои продукти като сланина, захар и др.²⁴¹

²³⁵ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 40, 4 Oct. 1858, p. 314 (Комисети цитира част от неговия доклад).

²³⁶ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 77. ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 112. GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, pp. 172–173.

²³⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 44, 1 Nov. 1858, p. 346.

²³⁸ BORGATTI, Mariano. *Op. cit.*, p. 329.

²³⁹ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 77; GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 172; COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 40, 4 Oct. 1858 p. 314.

²⁴⁰ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 112; COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 44, 1 Nov. 1858, p. 346.

²⁴¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Ibidem*.

Сардинските военни лекари забелязват, че лекарствата, в тесния смисъл на думата, са практически безполезни, поради което единодушно твърдят, че „лечението на скорбута се състои повече в хигиената, отколкото в терапевтиката“²⁴². Поради разбиранията им за разболяването от скорбут, те опитват да защитят болните, доколкото е възможно, от предполагаемите му причинители – неблагоприятните атмосферни условия и лошата храна. За да бъде преодолена влагата, бараките се отопляват с печки и редовно се проветряват, а пациентите биват извеждани на разходки, когато е слънчево. За да се подобри тяхната диета, им се приготвят салати от различни растения, раздават им се вино и други питиета като настойки от хмел, „кисели напитки“ (някои от които само с оцет) и „лимонади“ (*limonee*)²⁴³. Трябва обаче да се има предвид, че с термина „лимонада“ в сардинската медицина от тази епоха се означават напитки, приготвени с различни видове киселини, от които само „най-силните“ съдържат лимонов сок²⁴⁴. Сардинските военни лекари изпробват и кръвопускане, но го оценяват като вредно, и Комисети подчертава, че опитът опровергава по-старите медицински авторитети за предполагаемата полезност на тази лечебна практика във връзка със скорбута²⁴⁵.

В своя доклад от 1857 г. главният лекар се придържа към концепцията за лагерните болести, пишейки, че *„колкото повече една армия се изморява и страда; и колкото се храни, облича и спи зле или недостатъчно, толкова по-бързо ще бъде поразена от скорбута“*, поради което той е неизбежен и проявата му може само да бъде смекчена²⁴⁶. Поради това лечението, което той описва, не се различава особено от провежданото от останалите лекари – то се състои в приемане на „хубава и здравословна“ храна, редовно чистене на дърехите, проветряване на сградите „и най-вече молене за умерени, сухи и смекчени от слънцето дни“. Комисети разпорежда за болните почивка в здравословен климат, т.е. изпращането им в сардинските болници на Босфора или, при най-тежките случаи, направо в Сардинското кралство. Главният лекар смята, че с тези мерки почти напълно елиминира болестта²⁴⁷.

Във връзка с това той прави следната завоалирана забележка: „... [това] даде повод на по-ненаблюдателните да припишат бързи и чудодейни ефекти на

²⁴² Ibidem, VI, no. 47, 22 Nov. 1858, p. 369.

²⁴³ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 78; ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 113; COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbutto. *GMM*, VI, no. 47, 22 Nov. 1858, pp. 369–370.

²⁴⁴ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, p. 48, n. 33.

²⁴⁵ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbutto. *GMM*, VI, no. 51, 20 Dec. 1858, pp. 401–403.

²⁴⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 2, 12 Jan. 1857, p. 17.

²⁴⁷ Ibidem, pp. 17–18.

хигиеничните мерки и на някое друго извънредно спомагателно средство, извикано в употреба при такива обстоятелства – нещо, което здравият разсъдък не трябва да допуска²⁴⁸. Явно този коментар се отнася до ефикасната практика на британците да раздават на войниците си в Крим напитки от лимон или от лайм като средство за борба със скорбута, в резултат на което тази болест не е сериозен проблем в тяхната армия²⁴⁹. За щастие на сардинските войници, главнокомандващият Алфонсо Ла Мармора решава да разпoredи такива напитки да се осигурят и на тях, поради което интендантството закупува 7172 галона (≈32,600 литра) лимонов сок²⁵⁰.

При това положение се появява въпросът защо главният лекар Комисети не е съгласен с едно лечение, чиято ефикасност е очевидна за съвременния читател и би трябвало да е такава и за хората от средата на XIX в. Освен успешната практика на британската армия в Крим, състоянието на тогавашната науката също изглежда, че води до този въпрос. Справка с популярна енциклопедия по обществено здравеопазване показва, че скорбутът „била първата важна болест, за която се открило, че е свързана с хранителни вещества, когато един шотландски морски доктор, Джеймс Линд (1716 – [17] 94), през 1753 г. публикувал *Трактат върху скорбута*. Той препоръчвал сок от лимон или от лайм и като превантивна, и като лечебна мярка, която се била доказала като ефективна на холандските кораби. От 1795 г. ежедневна доза била задължителна в Кралския флот²⁵¹. Как е възможно един век след публикацията на това изследване сардинските лекари да не са запознати с откритията в него?

Всъщност подобни оценки за приноса на Линд са неправилни. Според шотландския лекар главният причинител на скорбута е влагата, понеже тя затруднява отделянето на вещества чрез кожата и променя неблагоприятно „еластичността на въздуха“, което пречи на нормалното превръщане в белите дробове на лимфата в кръв. Линд все пак свързва тази болест и с храненето, и по-точно с осоленото месо и с други подобни твърди и сухи храни, характерни за диетата на моряците. Шотландският лекар обяснява, че когато месото се осоли, то може да стане „неспособно да осигури това меко, умерено питание, нужно за поправянето на тялото“, но в такъв случай зеленчуците, хлябът и

²⁴⁸ *Ibidem*, p. 17. Забележката нарочно е формулирана неясно, поради което и е трудна за превод. Най-вероятно Комисети не иска да критикува твърде явно командването, което не е съгласно с неговите виждания по този въпрос.

²⁴⁹ КРЪСТЕВ, Любомир. *Войната на Палмерстън. Великобритания, Кримската война и балансът на силите*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2022, с. 186–187. ISBN 9789540756196.

²⁵⁰ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, pp. 69–70.

²⁵¹ *International Encyclopedia of Public Health*, Vol. 2, p. 544.

оцетът могат да „поправят“ този недостатък. Заключениеето му е, че влагата и диетата, само когато се вземат заедно, са „всичко нужно и достатъчно за образуването на скорбута“. Въпреки това Линд ясно подчертава, че изключва болестта да се причинява поради *недостиг* на някакво хранително вещество. Той действително провежда клиничен тест (може би първият в историята) и установява ползата от лимоните при лечението на скорбут, но приписва целебните им свойства на това, че улесняват разграждането на хранителните вещества и така остатъците от тях, разбити на много фини частици, могат да се отделят от организма през порите на кожата²⁵². Приемането на citrusите като задължителна храна на корабите на Кралския флот (половин век по-късно) не е вследствие на убедителността на трактата на Линд, а на емпиричните експерименти и данни за тази мярка на неговия колега д-р Жилбърт Бейн²⁵³.

Така че Линд нито открива, че скорбутът се причинява от липса на определени хранителни вещества, нито предлага особено убедително обяснение за ефективността на лечението с лимони, която действително установява и препоръчва измежду други лечебни мерки. Сравнение между неговите разбирания и тези на лекарите от СЕК показва, че те всъщност са много сходни – и шотландският лекар от средата на XVIII в., и сардинските му колеги век по-късно приписват появата на скорбута на влагата и на някои храни като осоленото месо. В своя пространен труд за скорбута от 1858 г. Комисети показва, че е отлично запознат с трактата на Линд, цитира го често и даже го нарича „велик лекар, чиито предписания, понеже се основават на истината, са и винаги ще бъдат честта на медицината и светлината, която ще води лекарите в лечението на тази болест“²⁵⁴.

В този свой труд Комисети обяснява, че специфичните причинители на скорбута са тези, които пречат на газообмена, пречистването на кръвта и храносмилането – мнение, споделяно както от неговите колеги в СЕК, така и от Линд. За разлика от тях обаче главният лекар смята, че най-важният и единствен фактор, който *самостоятелно* може да причини скорбут, е не влажният, а замърсеният от струпването на много хора въздух – идея, характерна за инфекционизма²⁵⁵. Поради това и одобрява построяването на *gourbis* и твърди, че вредата от тях във връзка с влагата е надценена, както и че ползата от тях (запазването на войската от зимните студове) напълно я компенсира²⁵⁶.

²⁵² CARPENTER, Kenneth. *Op. cit.*, pp. 58–61.

²⁵³ *Ibidem*, pp. 94–95.

²⁵⁴ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 46, 15 Nov. 1858, p. 364.

²⁵⁵ *Ibidem*, no. 42, 25 Oct. 1858, p. 337.

²⁵⁶ *Ibidem*, no. 44, 1 Nov. 1858, p. 347.

Втората по важност причина (отново в съответствие с идеите на Линд) според Комисети е лошото хранене и по-точно прекомерно честото ядене на осолено месо и сухари, както и пълната липса на свежи зеленчуци в дажбите. Главният лекар забелязва, че офицерите и други групи хора, които се хранят по-добре от обикновените войници, остават незасегнати от болестта, и дори стига до съждението, че „това печално еднообразие на храната [...] може би допринесе за омаломощаването на организма повече, отколкото се смята“, но въпреки това отрича лошата диета сама по себе си да може да доведе до разболяване от скорбут. Според него това се случва *задължително* само когато тя се комбинира с разваления въздух²⁵⁷.

Всички останали фактори (студ, влага, неподходящи дрехи и пр. „болесотворни влияния“, разгледани по-горе) той смята за второстепенни и действащи само индиректно във връзка с тази болест²⁵⁸. Той обаче обръща специално внимание на две обстоятелства.

Една е „общата неопровержима аксиома“, че „по-силните и по-здравите“ войници биват непропорционално много поразявани от скорбут. Комисети прави това заключение, защото забелязва, че военни единици, сформирани от савойци, които той счита за здрави физически, са много по-засегнати, отколкото единиците, съставени от сардинци в тесния смисъл на думата (т.е. от жители на остров Сардиния), които според главния лекар са ниски и слаби. Освен това той отбелязва, че болестта е по-разпространена и сред артилеристите, инженерните войски и гренадирите²⁵⁹. Обяснението на този феномен от гледна точка на съвременната наука е, че войниците от тези бойни единици най-вероятно извършват повече физически труд, поради което по-бързо изхабват запасите от витамин С в организма си. Комисети вижда тази зависимост между физическото изтощение и скорбута (макар и да не знае каква точно е причината за нея) и предлага за в бъдеще хранителните дажби да не са еднакви за всички, а да се определят в зависимост от физическата активност и от „ръста и развитието на организма“ на отделните войници или военни части²⁶⁰.

Другото обстоятелство, върху което акцентира главният лекар, е, че „смущението на дихателните функции, което следва от действието на моралните причини, трябва да има много особено влияние върху скорбутната кахе-

²⁵⁷ *Ibidem*, no 42, 25 Oct. 1858, pp. 339–340; no. 44, 1 Nov. 1858, p. 346; no. 45, 8 Nov. 1858, p. 354.

²⁵⁸ *Ibidem*, no. 42, 25 Oct. 1858, pp. 337–339; no. 45, 8 Nov. 1858, p. 356.

²⁵⁹ *Ibidem*, no. 42, 25 Oct. 1858, pp. 341–342; no. 44, 1 Nov. 1858, pp. 345–346.

²⁶⁰ *Ibidem*, no. 48, 29 Nov. 1858, p. 380.

сия²⁶¹. Поради това според него за превенцията на тази болест могат да допринесат мерки, които спомагат за запазването на душевното спокойствие или за подобряване на настроението на войниците. В тази връзка той препоръчва организирането на театрални и музикални представления, надбягвания, гимнастически игри и други подобни мероприятия за повдигане на бойния дух²⁶².

При положение че главният лекар на СЕК оценява толкова високо Линд и е съгласен до голяма степен с разбиранията му за скорбута, остава въпросът защо не одобрява предлаганото от него лекарство – цитрусите или напитките, съдържащи цитрусов сок. От една страна, самият Линд предлага и други методи за лечение, които Комисети хвали и следва, сред които са някои от описаните по-горе²⁶³.

От друга страна, изглежда, че отговорът на този въпрос трябва да се търси и в тогавашната липса на убедителна теоретична аргументация за използването на цитруси и цитрусови сокове, както и в общите разбирания на сардинската медицина за естеството на терапията на скорбута. В трактата си от 1858 г. Комисети привежда цитат от труд на френските учени Андрал и Ратие, в който се твърди, че понеже скорбутът се причинява от много различни фактори, за него изобщо не е възможно да има едно специфично лекарство. „До подобни, да не кажа еднакви, заключения стигнаха всички лекари, от първия до последния, в пиемонтския експедиционен корпус“, пише Комисети²⁶⁴. Такова е мнението и на френските военни лекари, поради което във френската армия в Крим цитрусите също са недостатъчно използвани и французите понасят големи загуби от болестта²⁶⁵.

Поради това не може да се каже, че сардинската медицина изостава от европейската медицина по отношение на скорбута. В средата на XIX в. британците действително са по-напреднали в превенцията на болестта, но тяхната практика е по-скоро изключение, отколкото правило за тази епоха. Освен това тя е резултат от провеждането на много емпирични експерименти, а не на създаването на убедителна теория, обясняваща ефективността точно на цитрусите. Всъщност според официален доклад от Кримската война дори сред британс-

²⁶¹ *Кахесия* – „състояние на влошаване или на общо изменение на тялото, което се проявява при хроничните болести. Авторите, които наблюдавали това състояние при някои заболявания, които приписвали на разваляне на хуморите, както при скорбута, сифилиса, скрофулозата, рака, в последно време отличиха скорбутни, венерически, скрофулозни и т.нар. кахесии“ (AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 109 – *Cachessia*).

²⁶² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 50, 13 Dec. 1858, pp. 395–396.

²⁶³ *Ibidem*, no. 48, 29 Nov. 1858, pp. 377–378.

²⁶⁴ *Ibidem*, no. 46, 15 Nov. 1858, p. 364.

²⁶⁵ CARPENTER, Kenneth. *Op. cit.*, pp. 116–117.

ките лекари в Крим има „известно различие в мненията“ относно ползата от напитките с цитрусови сокове при лечението на скорбут, макар и мнозинството от тях да ги оценява положително. Според същия доклад благоприятното действие на цитрусовия сок се състои в това, че прави храната „лесносмилаема“²⁶⁶.

Сардинските лекари, донякъде под влиянието на френските си колеги, не са впечатлени от подобно обяснение, не обръщат особено внимание на това предполагаемо свойство на цитрусовите плодове (или на соковете им) и не им придават изключителна важност във връзка със скорбута. В трактата си от 1858 г. Комисети обяснява по-подробно, отколкото в доклада си от 1857 г., какво разбира под „хубава и здравословна“ храна, акцентирайки върху нуждата от цялостното ѝ разнообразяване със зеленчуци, а не върху необходимостта от някой конкретен продукт. „Всички свежи зеленчуци, сготвени или сурови, ако се ядат с умереност и понасят на стомаха, могат да са еднакво полезни както при здравия, така и при болния – както в профилактика, така и в терапевтичното лечение“, твърди главният лекар²⁶⁷. Отделно коментира и някои популярни тогава „антискорбутови“ растения като лук, кисело зеле, цикория и картофи, но или не е впечатлен от техните свойства, или директно отрича да имат „специфично или специално достойнство срещу тази болест, което да не е общо за всички растения“²⁶⁸.

По-конкретни препоръки Комисети прави за напитките. На първо място споменава виното и обяснява, че сардинските и френските лекари („от първия до последния“) установяват полезността му както в превенцията, така и в лечението на скорбута. Понеже главният лекар смята, че студът и влагата също допринасят за разболяването от болестта, одобрява и пиенето на сгряващи напитки като чай, кафе, греяно вино и, в малки количества, ракия, но предупреждава, че опитът опровергава ползата от бирата, коняка и рома²⁶⁹.

В този трактат Комисети все пак смекчава тона си по отношение на цитрусите и напитките, съдържащи цитрусов сок, а и сякаш донякъде даже ги одобрява. В него на една от страниците пише, че подобни питиета „имат изключителна слава, която ние смятаме за много заслужена“, на следващата страница обаче – „не можем да определим докъде се простират качествата на лимоните и портокалите срещу скорбута, но трябва да сме благодарни на ста-

²⁶⁶ Cit. by: *Ibidem*, p. 118.

²⁶⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 49, 6 Dec. 1858, p. 387.

²⁶⁸ *Ibidem*, p. 386. Киселото зеле и картофите съдържат значимо количество витамин С, така че всъщност имат такива достойнства.

²⁶⁹ *Ibidem*, VI, no. 50, 13 Dec. 1858, pp. 393–395.

ранията на правителството [...] да достави и подари от тях на нашите болници в Крим²⁷⁰. Комисети цитира няколко похвали за тяхната ефективност от съчинения на чуждестранни автори, но не става ясно дали самият той ги препоръчва или само ги споменава за сведение на читателя. Текстът създава впечатлението, че главният лекар остава не съвсем убеден в ефективността на това лекарство, но все пак я допуска и/или не иска открито да противоречи на взетото от командването решение за раздаването му на войниците²⁷¹.

Напитката, която в крайна сметка получават сардинските бойци, има следният състав: 60 ml лимонов сок, 30 ml ром, 30 ml вода и 10 g захар²⁷². Тя се раздава всеки ден на всеки войник, но само за около месец и половина – от средата на февруари до края на март 1856 г.²⁷³ Понеже идеята ѝ явно е да служи като превантивна мярка, а не като специфично лекарство, и понеже изглежда, че качеството ѝ е по-ниско от това на британските питиета, болните от скорбут в СЕК се възстановяват много бавно и за мнозина лечението се състои във връщане обратно в родината²⁷⁴.

В СЕК има и лекари, които, за разлика от Комисети, недвусмислено оценяват положително напитката с лимонов сок. Д-р Теста категорично отбелязва, че нейните „здравословни ефекти“ не могат да бъдат отречени, но я споменава само като едно от обстоятелствата и лекарствата, допринесли за овладяването на скорбута в СЕК. Освен това изглежда, че не приписва ефективността ѝ точно на лимоновия сок, защото я нарича само „кисела напитка [...] с ром и захар, много хвалена от англичаните“²⁷⁵. Съдържанието на доклада на д-р Дзаватаро също води до заключението, че сардинските лекари не оценяват цитрусовите плодове или соковете им като изключително или извънредно ефективно средство за борба с болестта²⁷⁶.

²⁷⁰ *Ibidem*, pp. 393–394.

²⁷¹ С много ласкави думи Комисети описва вземането на това решение: „... но веднага щом скорбутът се разпространи до значима степен, господин главнокомандващият, комуто не убягваше нищо, което можеше да се окаже полезно за нашия войник, направи нужните разпоредби, за да се разпространява ежедневно известно количество от такъв свеж сок, смесен с ром, захар и вода в приятни пропорции“ (*Ibidem*, p. 394).

²⁷² *Ibidem*, p. 393, n. 1.

²⁷³ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 78; MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 250–251.

²⁷⁴ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, pp. 112–113. Манфреди пише: „... подобни напитки се раздаваха на нашите, но изглежда, че английската [напитка] е била по-ефикасна; сигурно и по-скъпа“ (MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 245).

²⁷⁵ TESTA, Paolo. Relazione... *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 78.

²⁷⁶ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, pp. 112–113.

Въпреки тези мнения, изглежда, че сардинците бързо усвояват положителният опит на британците с лечението на скорбута. Освен раздаването на напитки за войниците в Крим, за периода на плаването им обратно към Италия след края на войната е предвидено, по разпореждане на главния интендант Дела Ровере, на всеки от корабите да има „оцет и лимонов сок в пропорция 500 литра за всеки 1000 души“²⁷⁷. Една година по-късно, през 1857 г., е издадена серия от наредби, които много подробно постановяват какви лекарства и продукти трябва да има на борда си всеки кораб от сардинския флот. В една от тях пише, че плавателните съдове трябва да разполагат с „количество, пропорционално на предполагаемата продължителност на плаването, както от картофи, така и от портокали и лимони, чиято ефективност при моряшките болести, особено при скорбута, вече е установена“²⁷⁸. За отбелязване е, че оцет (с право) вече не се споменава. От документа не става ясно кой точно е авторът на тези изисквания, но той носи подписа на бившият главнокомандващ на СЕК Алфонсо Ла Мармора, който след войната отново поема Министерството на армията и флота. Възможно е именно той, след като се уверява в ефективността против скорбута на напитките с цитрусов сок, да издейства въвеждането на подобна мярка във флота.

В крайна сметка в Кримската кампания, според статистиката на Комисети, в болниците на СЕК в Крим поради скорбут постъпват 901 души, от които умират 12. Според сведенията на главния интендант Дела Ровере бройката на починалите е 43 души и тази цифра е по-правдоподобна, защото в този извор са взети предвид и починалите извън Крим, а повечето от болните от скорбут са превозени оттам на Босфора. Поради това смъртността, която посочва Комисети – 1,33%, трябва да се приеме за може би тройно или четворно по-ниска от реалната. Въпреки това от статистическите данни може да се заключи, че поради действията на сардинското командване, което осигурява напитки с цитрусов сок, и на военномедицинския корпус, който предписва връщането на по-тежко поразените войници в Италия, тази болест е ограничена и не взема много жертви.

ТИФ И ТИФОИДНИ ТРЕСКИ

Хронологически последната болест, която сериозно поражавя СЕК, е тифът. Трябва да се има предвид, че с този термин се обозначават няколко заболявания и в тогавашната сардинска медицина се водят спорове как точно е

²⁷⁷ Cit. by: RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, p. 70.

²⁷⁸ *Dizionario di igiene pubblica e di polizia sanitaria*. Vol. 2. Francesco FRESCHI (ed.). Torino: G. Favale e Comp., 1858, p. 902.

правилно да се използва, но изглежда, че сардинските лекари, говорейки за „истински тиф“ или „лагерен тиф“, имат предвид това, което в наше време се нарича епидемичен тиф²⁷⁹. Той се среща в СЕК спорадично още от началото на кампанията, но случаите на болни от него зачестяват през февруари 1856 г.

В доклада на д-р Джудичи много кратко и съдържателно са описани стандартните разбирания на тогавашната медицинска наука за произхода на тифа:

Причини – Струпване – Терзания – Усилия – Начин на хранене. – Всички автори смятат, че една от най-ефективните причини, предизвикващи развитието на лагерния тиф, е струпването на много военни в тесни, ниски и влажни места, и разваленият въздух, който се диша там. Душевните терзания (основно носталгията), усилията и лошото хранене са след това²⁸⁰.

Както личи от откъса, това са същите „болестотворни влияния“, които се срещат и във връзка с другите болести и бяха разгледани по-горе, като за най-директно действащи във връзка с тифа са посочени миазмите от струпани натясно хора.

Комисти обаче има по-различни разбирания, които обяснява подробно през 1859 г. Той пише, че не е напълно съгласен с повечето патологии в твърдението им, че струпването и миазмите са причините за тифа. Теорията на главния лекар на СЕК е, че те не могат да доведат до разболяване от болестта, но все пак допринасят индиректно за това по два начина – първо, предразполагат към заболяване от скорбут и второ, правят тифа предаваем²⁸¹.

Още в доклада си от 1857 г. Комисети загатва, че тези две болести са „потенциално свързани заедно“ (*virtualmente insieme collegate*)²⁸². В съчинението си за тифа от 1859 г. пояснява какво има предвид, излагайки следната курioзна теория: „Когато организъмът дълго време е измъчван от причините за скорбута [...], вече има със себе си патогенната причина за тифа. Така че не-предаденият случай на тиф повтаря своето произхождение от скорбута“²⁸³. С други думи, според главния лекар на СЕК тифът е болест – усложнение на

²⁷⁹ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 171. „Причини, симптоми, естество, лечение и дори името, с което се наричат – всичко е объркано, всичко е спорно“, оплаква се през 1859 г. Комисети във връзка с тифа (COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa, *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, p. 68).

²⁸⁰ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 172.

²⁸¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, pp. 84–85.

²⁸² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 3, 19 Jan. 1857, p. 18. За това споменава и в съчинението си за скорбута: COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbutto. *GMM*, VI, no. 42, 18 Oct. 1858, p. 334.

скорбута, която замърсеният въздух (миазмите) превръща в предаваема сама по себе си.

Както Комисети сам признава, тази теория не е популярна сред съвременниците му и дори издателят на съчинението му учтиво споменава в бележка под линия на първата страница, че не е съгласен с „почти всички идеи за тази болест“, изложени от автора²⁸⁴. Въпреки това потенциална връзка между скорбута и тифа подозират и други сардински лекари, защото подобни, макар и не толкова категорични, идеи се срещат и в други извори²⁸⁵.

Въпреки различните теории за причините за болестта, сардинските лекари са единодушни (или поне не оспорват), че тя е „заразна“ или „предаваема“²⁸⁶. Опитът им в Крим с тифа, за разлика от този с холерата, затвърждава тази им убеденост, понеже санитари и други лица, имащи контакт с болните, също се разболяват. „Каква разлика между тези примери и *относителната* невредимост на хората, които полагаха грижи за болните от холера!“ – отбелязва д-р Джудичи²⁸⁷. Както личи от приведените по-горе цитати, Комисети подозира, че заразяването става чрез миазмите, но в другите доклади не са изказани мнения по този въпрос. В същия период обаче военната медицина допуска това да се случва и при директен контакт или допир до болен²⁸⁸.

И в двата случая, за да се спре разпространението на тифа, е нужно страдащите от него да бъдат изолирани и сардинските лекари предприемат такива мерки. В резултат на това болестта е ограничена и според израза на Комисети, „не се разпространи извън болниците“²⁸⁹. Освен това се практикуват множество хигиенни мерки – бараките се проветряват, мият, белосват с обикновена или хлорна вар и опушват с изпарения от хлор или сяра, завивките се перат с пепелива вода, болните се разреждат и се поддържа чистотата на дрехите им, доколкото е възможно²⁹⁰. Поради тифа е въведена и карантина при връщането

²⁸³ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, p. 85.

²⁸⁴ *Ibidem*, p. 65, n. 1.

²⁸⁵ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 113; Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, VII, no. 8, 21 Feb. 1857, p. 59.

²⁸⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, p. 88; ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 15, 13 Apr. 1857, pp. 115–116; GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 172.

²⁸⁷ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 172.

²⁸⁸ Lettera del signor Baudens, medico ispettore, sul tifo di Crimea. *GMM*, V, no. 42, 19 Oct. 1857, p. 335.

²⁸⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 3, 19 Jan. 1857, p. 18.

²⁹⁰ *Ibidem*.

на СЕК в Сардинското кралство (за здравите – пет дни, за болните – според случая)²⁹¹. Всъщност причинителят на тифа е бактерия, която се пренася основно от въшките, така че поддържането на чистотата и изолирането на болните действително помага значително за ограничаването на болестта²⁹².

Колкото до лечението, то е „съвсем просто“ според израза на д-р Дзаватаро. Той обикновено дава на болните хининов сулфат („не като лекарство против периодична треска, а като антисептик“) и по препоръка на началника си д-р Калб, подсладена вода с лайка. При няколко пациенти прилага и лекарства, причиняващи мехури по краката и ръцете им²⁹³. Д-р Джудичи допълва списъка със следните лекарства и лечения: леки разхлабителни; вода с лимонов сок и лед; бульон; вино (особено хвалено от доктора); прилагане на синапена лапа по ръцете и краката с цел предизвикване на ревулсия; кръвопускане от ръката или, чрез пиявици, от главата²⁹⁴. Комисети, в съответствие с разбиранията си за произхода на болестта, отбелязва, че мерките, предприемани „срещу скорбутната кахесия, подхождаха отлично също и за тифа“²⁹⁵.

В сардинската медицина от тази епоха актуален въпрос е дали тифът и тифоидната треска са различни заболявания. Тази последна болест, по-известна в наше време като коремен тиф, действително е различна от епидемичния тиф и се предизвиква от друга бактерия, пренасяна обикновено при битови контакти или чрез храната и водата²⁹⁶. Поради сходните си симптоми двете биват бъркани през XIX в.²⁹⁷

Главният лекар я смята за отделна болест, но пише, че етиологията ѝ е „непоносима смесица от обикновени и специални причини, която не изразява нищо друго, освен несигурността и объркването, в които се намира науката“²⁹⁸. Това е нивото на военната медицина в годините на Кримската война – медицинският инспектор на френската армия в Крим Люсиен Бодан твърди същото²⁹⁹.

²⁹¹ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 260.

²⁹² *Малая медицинская энциклопедия*. Т. 5, с. 548.

²⁹³ ZAVATTARO, Angelo. *Relazione...* *GMM*, V, no. 15, 13 Apr. 1857, p. 116.

²⁹⁴ GIUDICI, Vittorio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 172.

²⁹⁵ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 3, 19 Jan. 1857, p. 18.

²⁹⁶ *Малая медицинская энциклопедия*. Т. 1, с. 288.

²⁹⁷ Тя се бърка и с други заболявания. Показателна е следната случка, която Бонвиларе записва в дневника си под датата 28 юли 1855 г.: „Нашият доктор Бигати, който е лекар не на шега, опитва да обясни разликата между повтарящите се на три дена трески и тифоидните. Не успява, защото и той не я знае добре. Аз мисля така, както и моите приятели офицери“ (BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 67).

²⁹⁸ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa*, p. 86.

Може би поради тази обърканост на тогавашната наука в общите доклади на сардинските лекарите тифоидната треска не се разглежда и не се описва лечението ѝ. За него обаче може да се съди по два отчета, посветени специално на тази болест, на началника на една от трите сардински военни болници в Йеникьой д-р Раймондо Калб. От тях личи, че то е в общи линии същото като при тифа, но интересно допълнение е препоръката на лекаря болните да пият кафе, „което с право се счита за много приятен за небцето дезинфектант“, и да пушат (явно поради същото съображение)³⁰⁰.

Според статистиката на Комисети общо поради тиф и тифоидна треска само в сардинските болници в Крим постъпват 647 души, от които умират 184. Според отчетите на Ла Мармора и на Дела Ровере общият брой починали поради тях за цялата кампания е значително по-голям – съответно 322 и 388 души. Голямата разлика със статистиката на Комисети трябва да се дължи на факта, че много от болните от тиф биват местени от Крим на Босфора и някои от тях умират там. Поради това смъртността, която посочва Комисети – 28%, трябва да се приеме за по-ниска от действителната и тифът и тифоидните трески да се считат за втората по смъртоносност група от болести след холерата. Въпреки това поради адекватните хигиенни и карантинни мерки, предприети от военномедицинския корпус, разпространението на тифа и тифоидните трески е ограничено.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Главният лекар на Сардинския експедиционен корпус в Крим споделя типичната за XIX в. вяра в обществения и научния прогрес и очаква, че в медицината „фаталните замъци, създадени от предразсъдъци и страх“, ще бъдат разрушени като „кулите на феодализма“³⁰¹. В съответствие с духа на времето сардинските военни лекари се опитват да проверят и ако е нужно, да преоценят теоретичните постижения на съвременната спрямо тях наука, с които са добре запознати³⁰². Те ги съпоставят с резултатите от опита и наблюденията, които сами извършват по време на Кримската кампания, и така дават своя принос за бързото развитие на науката, което е толкова характерен белег за времето им. За съжаление, голямата медицинска революция, която Комисети

²⁹⁹ Lettera del signor Baudens, medico ispettore, sul tifo di Crimea. *GMM*, V, no. 42, 19 Oct. 1857, p. 335. Трудът му е препечатван в сардинския вестник по военна медицина. Самият Бодан умира от тиф през 1857 г. в Париж.

³⁰⁰ Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, VII, no. 8, 21 Feb. 1857, p. 60.

³⁰¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, p. 89.

³⁰² Това личи от многото цитирания на чуждестранни автори в разгледаните извори, особено в трудовете на Комисети.

очаква, идва чак в последните десетилетия на XIX в., поради което в годините на Кримската война сардинската медицина в много отношения все още е на нивото на предишните няколко века.

Макар че в научната общност набират популярност някои нови идеи за произхода и разпространението на болестите (за бактериите като причинители, за индиректното им предаване посредством заразени обекти, за значението на дефицита на определени хранителни вещества), военните лекари в СЕК остават под влиянието на старата миазматична теория и свързват появата на и разболяването от много от болестите с „развален“ или „лош“ въздух.

Това разбиране се оказва най-фатално за сардинската армия в Крим при сблъска ѝ с холерата през лятото на 1855 г. Във връзка с тази болест контаджонизмът (теорията за пренасянето на заразата посредством „специфично начало“ при директен или индиректен контакт с болен) не е популярен сред военните лекари и те смятат за неин причинител и носител атмосферата. Опитът в сардинските болници сякаш потвърждава теориите на епидемистите и инфекционистите (противниците на контаджонистите). Поради това са взети мерки като проветряване на жилищата и раздаване на войниците на вълнени дрехи, но не и пречистване на замърсената вода – реалният преносител на холерния вибрион. Резултатът е, че в СЕК поради холера умират ок. 1340 души – над половината от общите жертви за цялата кампания. Огромната част от тези смъртни случаи е в първите седмици на кампанията – период на логистична криза за армията, за който допринасят маневрите на сардинската дипломация и зловещото потъване на парахода „Крез“, натоварен с провизии и материали.

Освен миазмите, сардинските лекари смятат за болестотворни и редица други „влияния“ като вариациите в температурата, влажността на въздуха, душевните терзания, струпването на хора на малка площ и др. Дълготрайното действие на тези фактори върху организма може според тях да доведе до разболяването от редица болести, наричани „лагерни заболявания“. Към тях обикновено биват причислявани треските, диарията, дизентерията, скорбута и тифа, но някои лекари смятат, че същите „влияния“ важат и за холерата. „Лошата храна“ също по най-общ начин се счита за болестотворна, но не се разбира достатъчно добре ролята ѝ при заболявания, причинени (както вече е известно) от дефицита на конкретни хранителни вещества, като кокошата слепота и скорбута. Поради това недостатъчно разграничаване в етиологията и епидемиологията на заболяванията в писанията на сардинските лекари може да се прочете например, че причините за толкова различни болести, като дизентерията, скорбута и тифа, са сходни или даже едни и същи.

Подобна липса на диференциация има и в предписваните от сардинските лекари лечения. Показателно е мнението на директора на една от сардинските военни болници д-р Калб, според когото тифът, тифоидните и други трески, скорбутът и холерата са „принадлежащи към едно семейство, защото когато са лечими, [медицинското] изкуство успява да ги победи с почти едни и същи лекове“³⁰³. Действително в тогавашната медицина почти няма специфични лекарства и вместо тях се предписват няколко обичайни лекарства за симптомите, комбинирани обикновено с тонизиращи или „успокояващи“ напитки и „добра храна“. Предприеманото при холерата лечение е особено разнообразно и неефективно.

Комисети вижда качествено различие между „модерните“ лекари и „пропитите от хуморалната доктрина“ техни колеги от XVIII в., но и в това отношение разликите не са твърде големи. В СЕК за различни болести се предписват типични за тази доктрина лечения като даване на разхлабителни лекарства и такива, предизвикващи повръщане или потене, както и кръвопускане. Последната практика бива критикувана в разгледаните наративни извори, което е свидетелство за критичния дух на времето, но прилагането ѝ остава широко, както свидетелстват статистическите извори.

Забележим напредък спрямо миналите векове обаче се наблюдава в лечуването на треските чрез хининови препарати и в превенцията на скорбута чрез напитки, съдържащи цитрусов сок. Последната мярка не е оценена особено високо от главния лекар, който остава в плен на теориите на тогавашната медицина и най-вече на френската. Необремененият от тях главнокомандващ генерал Ла Мармора обаче забелязва ефективността на тези напитки в британската армия и разпорежда да се набавят такива и за СЕК. През 1857 г. наличието на цитруси по корабите на сардинския флот става задължително, която мярка вероятно е резултат от опита на армията с превенцията на скорбут в Крим през 1856 г.

Резултатът от леченията е, че при болните от трески и скорбут смъртността е ниска (около или под 5%) и жертвите на тези болести са малко в сравнение с общия брой на участниците в СЕК. При други заболявания леченията дават много по-лош резултат, като смъртността при холерата е ок. 45%, а при видовете тиф – вероятно над 30%.

³⁰³ Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, VII, no. 8, 21 Feb. 1857, p. 62, n. 1.

За загубите на сардинската армия в Кримската война може да се направи следната равностетка: в експедиционния корпус участват общо ок. 21 500 души³⁰⁴, от които умират ок. 2300. От тях убитите при военни действия са само ок. 35 души (общо ок. 30 души на бойното поле при река Чорная на 16 август 1855 г. и след това в болниците поради получени рани, както и четирима в окопите пред Севастопол на 8 септември с.г.)³⁰⁵. Следователно в хода на кам-

панията СЕК губи ок. 10 – 11% от състава си, от които загуби само ок. 1% са в резултат от воюване с руснаците, а огромната част от останалите ок. 99% от загиналите – вследствие на болести.

Фиг. 7. Костница, построена през 1882 г. в италианското военно гробище в Крим. Снимка от началото на XX в. В средата на века сградата е унищожена. (ПАРСКИЙ, Дмитрий. Севастополь и памятники его обороны. Изд. второе. Одесса, 1903, с. 196. Онлайн. Налично на: <https://www.prilib.ru/item/815424>. [Посетено на 2025-05-13].

³⁰⁴ Тази цифра привежда Ериес на основата на архивни данни от сардинското Министерство на войната (HEYRIÈS, Hubert. *Op. cit.*, p. 62). Според договорите Сардинското кралство се задължава да предостави 15-хилядна армия в Крим, но явно с изпратените поради загубите подкрепления, с моряците от сардинския флот, снабдяващ тази армия, и с персонала в Йеникьой общият брой на всички участници в СЕК достига ок. 21 500 души.

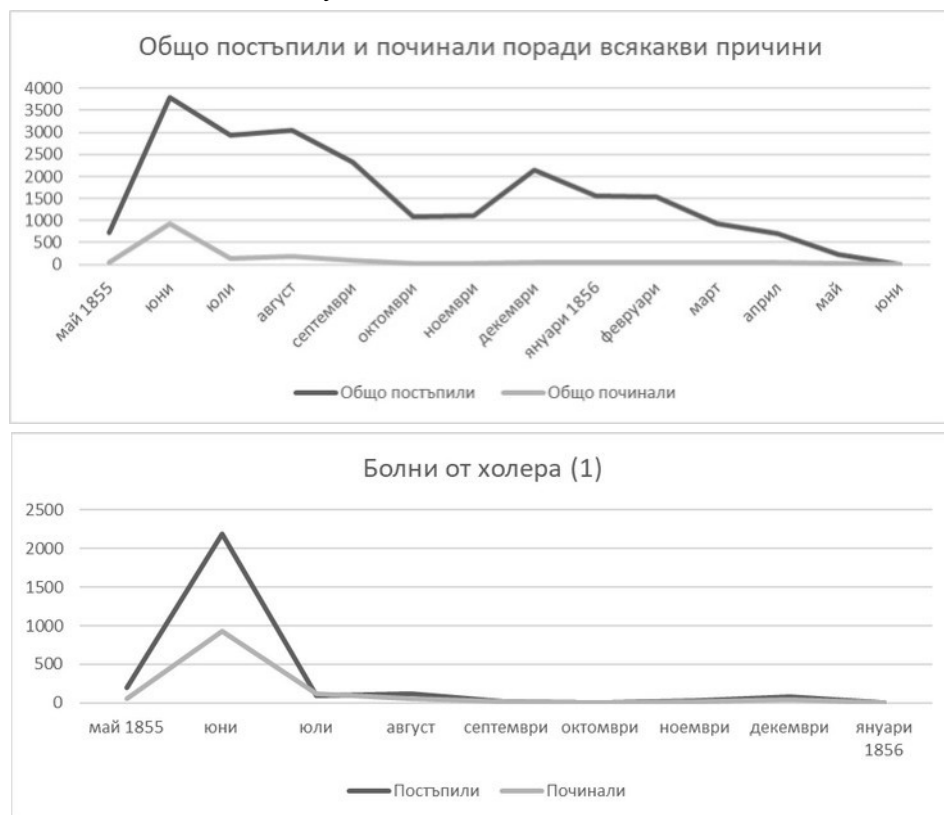
³⁰⁵ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 179, 202; HEYRIÈS, Hubert. *Op. cit.*, p. 62.

* * *

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

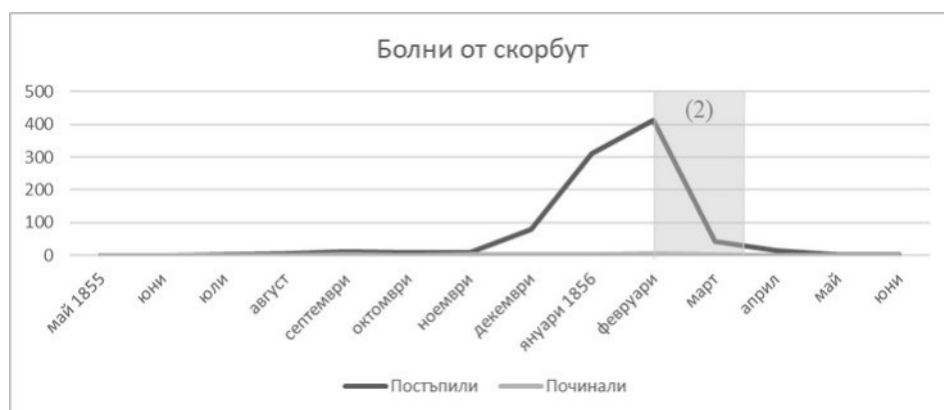
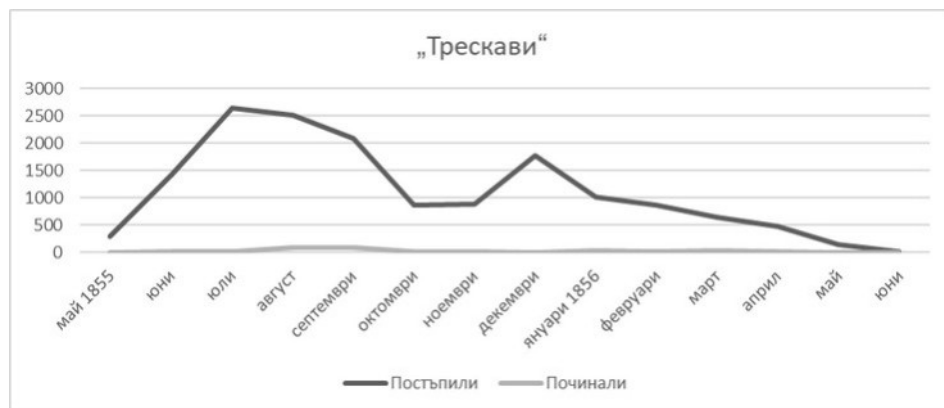
ДАННИ ОТ СТАТИСТИКАТА НА
Д-Р ДЖОВАНИ КОМИСЕТИ, ГЛАВЕН ЛЕКАР
НА САРДИНСКИЯ ЕКСПЕДИЦИОНЕН КОРПУС В КРИМ³⁰⁶

Представените тук данни обхващат промените в числеността на пациентите в сардинските военни болници в Крим месец по месец. За болниците на Босфора главният лекар не предоставя толкова подробна разбивка, но в отделна таблица дава обобщените данни, че там постъпват 6620 души (повечето от които превозени там от кримските болници), от които умират 446 души. Общо във всички сардински болници за целия период на кампанията според Комисети починалите са 2181 души

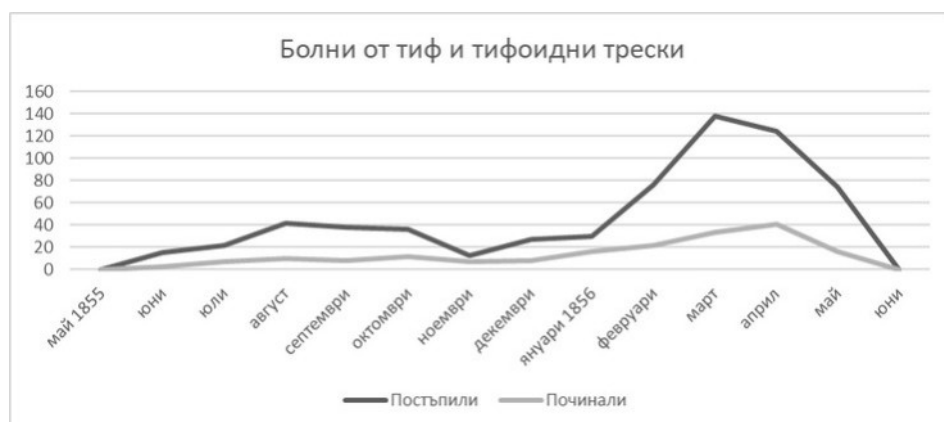

(1) След януари 1856 г. в статистиката няма повече постъпили или починали от холера.

³⁰⁶ Данните са от таблицата у: COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 3, 19 Jan. 1857, pp. 20–21.

(2) Период на раздаване на напитката с лимонов сок

* * *

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

КРАТКИ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ, ОТПРАВЕНИ КЪМ КАПИТАНИТЕ
НА КОРАБИ, КОИТО АКОСТИРАТ В ИЛИ СА СЕ НАСОЧИЛИ
КЪМ СТАПЕЛИ ИЛИ ПРИСТАНИЩА, КЪДЕТО ГОСПОДСТВА
CHOLERA-MORBUS³⁰⁷

ПЪРВО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Признаци, предвестници на cholera-morbus.* – Рядко се случва холерата да нападне някого изведнъж, без той от известно време или от няколко дена и поне от няколко часа преди пристъпа да е имал вече някое необичайно стомашно разстройство или диария. Диарията, която е един от постоянните признаци, предвестници на холерата, повечето пъти се понася без дразнене и болка; въпреки това този симптом е винаги много важен и често от съдържането му зависи по-нататъшното избявяне от болестта.

Капитанът на кораба, на местата, където cholera-morbus се е разпространила, ще трябва всеки ден внимателно да се информира дали някой от екипажа е засегнат от стомашно разстройство или от диария. Ако това се случи, да се погрижи веднага да бъде положен на легло и да бъде поддържан топъл; ако понижаването на телесната температура започне да стане осезаемо, да разпреди да се сложат бутилки с топла вода на краката, топли завивки и покривала върху областта на стомаха, топли напитки като отвара от лайка или чай. Ако диарията е прекомерна, помага също и даването на няколко капки лаудан³⁰⁸ на всеки два часа, докато диарията не спре. Трябва обаче да се обърне внимание, че лауданът, и изобщо всички медикаменти опии в голямата част от случаите бяха признати за вредни, особено при злоупотреба с тях, и че нерядко, вместо запичащи лекарства и опии, за отслабването и спирането на диарията помага прилагането на пиявици около ануса.

ВТОРО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Симптоми на cholera-morbus и защита от тях.* – Поразеният от cholera-morbus демонстрира следните характерни признаци: повръщане и изпражнения на червата с течни изпражнения от белезникава кръв, подобни на оризова вода, спазми в областта на стомаха, гадене, диария, мраморностудени кожа и език, крайна слабост, крампи на краката и ръцете, синкав цвят на тези места и около очите, почти неосезаем пулс.

³⁰⁷ Превод по: *Dizionario di igiene pubblica e di polizia sanitaria*. Vol. 2. Francesco FRESCHI (ed.). Torino: G. Favale e Comp., 1858, p. 926–928.

³⁰⁸ Лаудан – опиумна тинктура.

Предприетите мерки при първия пристъп на холерата ще са толкова по-ефикасни, колкото са по-навременни. Болният бързо да бъде сложен на легло и да му се осигурят хубави вълнени завивки и топли напитки от цветове на липа и лайка за повишаване на изпотяването. Бързо да се извършат от най-здравите лица на екипажа сухи разтривки на краката и ръцете с ленени платна или с относително твърди четчици. Да не се правят разтривки с ароматни масла или със спирт, понеже те, изпарявайки се, причиняват охлаждане.

Разтривките трябва да бъдат комбинирани с топли напитки като чай или отвара от лайка, за да се повиши потенето, след което обикновено следва спокоен възстановителен сън. След тези помощни процедури болният трябва да бъде нахранен с надробен хляб и питателни бульони, подсилени с няколко лъжици вино.

Ако болният изпитва в областта на стомаха силни спазми, там се прилагат топли каши, включително със синап, или чувалчета с претоплена пепел, или топли тухли, които могат да се сменят, когато изстинат; може и да се сложат бутилки или тикви, пълни с топла вода, под стъпалата или между краката.

ТРЕТО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Нужда от медицинска помощ в местата, където корабите спират.* – Ако холерата нападне някого на борда, докато корабът е спрял на рейд или в пристанище, веднага да бъде посетен от лекар и да се има предвид, че и един час забавяне може да доведе до смърт.

ЧЕТВЪРТО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Начин на хранене и пиене на екипажите, подложени на епидемичното влияние на cholera-morbus.* – Да се избягват всякакви плодове, зеленчуци и колбаси, вредни са стридите, омарите, раците и всякакви видове ракообразни. Най-здравословните храни са добре изпеченият хляб, оризът, тестените изделия и хубавите картофи; по-подходящи са твърдите, отколкото течните храни, също прясното волско и овнешко месо.

Горещо се препоръчва на капитаните да внушат на екипажите си да се въздържат от всякакви ексцесии в пиенето и добре да се пазят от употребата на спиртни напитки. Пияниците и пиячите на спиртни напитки биват поразявани повече от болестта и обикновено загиват поради нея. Киселата бира е вредна, мръсната вода от някои реки и извори може да се окаже също толкова пагубна.

ПЕТО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Предпазни мерки срещу холерата.* – Макар и да не могат да се приемат точни предпазни мерки срещу cholera-morbus, във всеки случай наблюденията показват, че по-трудно биват нападани от холерата или в по-малка опасност са тези, които са смели, умерени и които

избягват, колкото и задълженията или професията им да го изискват, внезапните атмосферни промени и спазват лична чистота.

Корабите с добри хигиенни условия обикновено остават незасегнати.

Уплахата причинява огромни нещастия сама по себе си, а душевното спокойствие е силна защита; така че трябва да се избягват гневът, ужасът, твърде големите удоволствия. Умереността е ефективно средство за предпазване от болестите; извършващите ексцесии от всякакъв вид почти със сигурност рискуват да бъдат атакувани от холерата.

Също и излагането на влиянието на студа и влагата прави тялото по лесно за поразяване; това предразположение е по-голямо, ако тялото е топло и потно.

На моряците се препоръчва като много полезна предпазна мярка да държат увит около тялото си голям фланелен пояс, който да покрива кръста, стомаха и корема; и да сменят, колкото бързо могат да го направят, дрехите, които носят, ако са мокри, със сухи.

Моряците не трябва през нощта да остават на сушата: има много случаи на моряци, останали на гуляи по кръчми на сушата, на разсъмване загиват за няколко часа поради холера.

ШЕСТО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Предпазни мерки, които да се предприемат на корабите, за да се попречи на развиването на cholera-morbus.* – Холерата, смъртоносна и сама по себе си, взема повече жертви сред хората, които живеят и прекарват време в мръсотия. Чистотата на кораба и постоянното проветряване в долните му части са най-добрата защита срещу cholera-morbus.

Частта на плавателния съд, предназначена за храната на моряците, често да бъде почиствана и белосвана. Трябва бързо да се изнасят урината и всякакви други мръсотии. Люковете, винаги когато времето го позволява, да стоят отворени, за да има въздухът свободен достъп до вътрешността на кораба. Да се направи така, че постоянно да се изпразва мръсната вода от най-долната част на кораба, понеже опитът е показал, че когато там има замърсена вода, по-често има случаи на болести на борда.

Да се пръскат често с хлорна вар (което вещество може лесно и на съвсем ниска цена да се намери във всяка бакалница) стаите на капитана и всяка друга вътрешна част на кораба, предназначена за моряците.

Вещите, с които са си служили болните, преди да бъдат използвани отново, да се потапят в морска вода за 24 часа. Мястото, където е бил болен човек, трябва да се дезинфектира или с хлорна вар, или с азотна киселина, за да се унищожи всяко вредно изпарение, останало прилепнало там.

СЕДМО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Задължение на капитаните на кораби*. – Всеки капитан на кораб има задължението да използва всички средства, които са по силите му, за да запази здравето на екипажите и да ги предпази от болестта в местата на акостиране, където тя господства в спорадична или епидемична форма.

Така че те се предупреждават да спазват настоящите инструкции, за чието изпълнение, при завръщането им в Кралските държави³⁰⁹, строго ще им се търси отчет.

Генуа, 26 ноември 1853 г.

Директорът на Отдела по морско здравеопазване

Д-р А.[нджело] Бо

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

АЛАБИНЪ, Петр. *Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854–56 и 1877–78 годах. Часть III – Защита Севастополя (1854–1856)*. Москва: И. Н. Кушкерева и Ко., 1892. Онлайн. Налично на: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9027-ch-3-zaschita-sevastopolya-1854-1856-m-1892>. [Посетено на 2025-05-13].

КРЪСТЕВ, Любомир. *Войната на Палмерстън. Великобритания, Кримската война и балансът на силите*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2022. ISBN 9789540756196.

Малая медицинская энциклопедия. В 6-ти томах. Т. 6. Валентин ПОКРОВСКИЙ (ред.). Москва: Советская энциклопедия, 1991.

От черната смърт до холерата. Борбата срещу епидемиите в историческа перспектива XIV–XIX в. Албена СИМОВА; Анелия СТОЯНОВА; Любомир КРЪСТЕВ (състав.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023. ISBN 9789540756370.

ПАРСКИЙ, Дмитрий. *Севастополь и памятники его обороны*. Изд. второе. Одесса, 1903. Онлайн. Налично на: <https://www.prilib.ru/item/815424>. [Посетено на 2025-05-13].

³⁰⁹ в Кралските държави – в Сардинското кралство.

Учебник по очни болести за студенти по медицина и дентална медицина. Христина ГРУПЧЕВА (ред.). Варна: Стено, 2010. ISBN 978-954-449-497-1.

AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina, chirurgia, veterinaria, farmacia, storia naturale, botanica, fisica, chimica, ecc.* Napoli: Tip. di Francesco del Vecchio, 1842. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Dizionario_dei termini di medicina chiru/yn4QAQAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

AA. VV. *Il Piemonte tra I grandi d'Europa. Sebastopoli. La Guerra di Crimea*. Torino: Museo nazionale di Artiglieria, 1997.

ACKERKNECHT, Erwin H. Anticontagionism between 1821 and 1867. The Fielding H. Garrison Lecture. *International Journal of Epidemiology*, Vol. 38, Issue 1, February 2009, pp. 7–20. DOI: 10.1093/ije/dyn254.

ALABIN", Petr. Chetyre voyny. Pokhodnyya zapiski v" 1849, 1853, 1854–56 i 1877–78 godakh". Chast' III – Zashchita Sevastopolya (1854–1856). Moskva: I. N. Kushkerv" i Ko., 1892. Onlayn. Nalichno na: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9027-ch-3-zaschita-sevastopolya-1854-1856-m-1892>. [Poseteno na 2025-05-13].

ALES, Stefano. *Dall'Armata sarda all'Esercito italiano (1843–1861)*. Roma: SME Ufficio Storico, 2011. ISBN 9788896260265.

ANDREUCCI, Ottavio. *Cenni storici sul colera asiatico*. Firenze: La Soc. Tipografica sulle Logge del Grano, 1855. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Cenni_storici_sul_colera_asiatico/C14-AAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

BARZILAI, Cesare. *Il Colera. Manuale ad uso di ogni classe di persone*. Venezia, Tip. di Gio. Cecchini, 1855. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Il_colera_manuale_ad_uso_di_ogni_classe/Oa0yGd-aOW4C?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

BAUDENS, Lucien. *La guerre de Crimée. Les campements les abris, les ambulances, les hopitaux etc., etc.* Paris. Michel Lévy frères, Libraires-éditeurs, 1858. Online. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k30405843>. [viewed 2025-05-13].

BAUMGART, Winfried. *The Crimean War: 1853–1856. Second Edition*. London: Bloomsbury Academic, 2020.

BLAKISTON, Noel. Il naufragio del Croesus, 1855. In: *Atti del XXXV Congresso di storia del Risorgimento italiano*. Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1959.

BOLLEA, Luigi. Camillo Cavour e il coléra del 1854–1855. Documenti inediti. *Bollettino storico-bibliografico subalpino*, Anno XVI (1911), Fascicolo IV, pp. 257–285. Online. Available from: https://clavisbct.comperio.it/iss_articles/2156.pdf. [viewed 2025-05-13].

BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Diario della campagna di Crimea Dal 1° aprile 1855 al 16 giugno 1856*. Torino–Roma: L. Roux e C., 1894. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/_/xDwpAAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0.

[hl=it&sa=X&ved=2ahUKEwiR2JbGqKGNAXo9QIHHZW0KI0Q7_IDegQIEBAC](https://www.google.bg/books/edition/Vocabolario_della_lingua_italiana_compil/3mWWZcr7oqwC?hl=it&gbpv=0). [viewed 2025-05-13].

BORGATTI, Mariano. *Storia dell'Arma del genio, Vol. 1 (Dalle origini al 1914)*. Roma: Rivista d'artiglieria e genio, 1928. Online. Available from: https://issuu.com/rivista.militare1/docs/storia_dell_arma_del_genio_voll-testo. [viewed 2024-05-02].

BOTTI, Ferruccio. *La logistica dell'esercito italiano (1831–1981)*. Vol. 1 – I servizi logistici dell'esercito piemontese (1831–1861). Roma: SME – Ufficio storico, 1991.

CARPENTER, Kenneth. *The History of Scurvy and Vitamin C*. New York: Cambridge University Press, 1986.

CASARINI, Arturo. *La medicina militare nella legenda e nella storia. Saggio storico sui servizi sanitari negli eserciti*. Roma: Giornale di medicina militare, 1929. Online. Available from: <https://issuu.com/rivista.militare1/docs/medicina-militare-nella-storia-testo>. [viewed 2025-05-13].

CAVOUR, Camillo. *Epistolario*. Vol. 12. Firenze: Olschki, 1990.

150 anni dalla Guerra di Crimea 1855–2005. Il Vicino Oriente ieri e oggi. Atti del convegno. Cherasco. Edoardo Gautier di CONFIEGNO; Bruno TARICCIO (eds.). 22 ottobre 2005 – Palazzo Comunale. Edizioni Città di Cherasco, 2008.

CORDIÉ, Carlo. Un piemontese in Crimea: il dott. Michele Gabri (Lettere inedite del 1855–1856). In: *Rivista di storia, arte, archeologia per le province di Alessandria e Asti*. Annata LXXIV, 1965, Quaderno unico.

Dizionario di igiene pubblica e di polizia sanitaria. Vol. 2. Francesco FRESCHI (ed.). Torino: G. Favale e Comp., 1858.

FACINI, Giacomo. *Gigalata sul cholera e malattie affini*. Padova: Prem. stab. di Pietro Prosperini, 1861.

FANFANI, Pietro. *Vocabolario della lingua italiana. Vol. I – A-I*. Firenze, Felice Le Monnier, 1855. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Vocabolario_della_lingua_italiana_compil/3mWWZcr7oqwC?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

FOURNIER, Jean-Michel; QUILICI, Marie-Laure. Choléra. *La Presse Médicale*, 2007, 36, no. 4, pp. 727–739. DOI: 10.1016/j.lpm.2006.11.029.

FRITH, John. Syphilis – Its Early History and Treatment Until Penicillin, and the Debate on its Origins. In: *Journal of Military and Veterans' Health*. Vol. 20, no. 4 (Nov. 2012), pp. 49–58. Online. Available from: <https://jmvh.org/article/syphilis-its-early-history-and-treatment-until-penicillin-and-the-debate-on-its-origins/>. [viewed 2025-05-13].

GALLETTI, Giuseppe; TROMPEO, Paolo. *Atti del Parlamento Subalpino*. Sessione del 1855–56, Vol. III.

Gazzetta del popolo. Torino, 1855. Online. Available from: <https://www.giornalidelpiemonte.it/edizionitesta.php?testata=La%20Gazzetta%20del%20Popolo>. [viewed 2025-05-13].

Gazzetta piemontese. Torino, 1855. Online. Available from: <https://archive.org/search?query=subject%3A%22Gazzetta+piemontese%22>. [viewed 2025-05-13].

Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino. Torino, 1859–1860. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Giornale_della_R_Accademia_medico_chirur/w-Z7tYiMnSUC?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-04-03].

Giornale di medicina militare del Corpo sanitario dell'Armata sarda [GMM]. Torino, 1854–1859. Online. Available from: <https://issuu.com/rivista.militare1/docs/medicina-militare-volume-4-testo-low>. [viewed 2024-05-12].

GIUDICI, Vittorio. Relazione intorno alle malattie osservate ed all'andamento del Servizio Sanitario nella Campagna d'Oriente del Dott. Vittorio Giudici, medico di reggimento addetto ai cavalleggeri di Novara. *GMM*, V, no. 19, 11 May 1857, p. 151.

HEYRIÈS, Hubert. Les problèmes de santé du corps expéditionnaire piémontais en Crimée. *Revue Historique des Armées*, no. 214, 1999, pp. 55–64. DOI: <https://doi.org/10.3406/rharm.1999.4804>.

International Encyclopedia of Public Health. Second Edition. 7 Vols. Stella QUAH (ed.). Canada: Elsevier, 2017.

Italia e popolo. Genova, 1855. Online. Available from: https://bibliotecadigitale.regione.liguria.it/opacbd/opaclib?fieldaccess=3=De_identifier%3A13%3AAnocheck&db=solr_bdl&select_db=solr_bdl&fieldstruct=3=ricerca.parole_tutte%3A%40and%40&nentries=10&fieldval:3=TO00186546&from=1&resultForward=opac%2Fbdl%2Ffull.jsp&searchForm=opac%2Fbdl%2Favanzata.jsp&do_cmd=search_show_cmd&fname=bib.piece.year&solr_group_facet=false&refine=131:!TO00186546!;!TO00186546!;!Periodico. [viewed 2025-04-05].

KRASTEV, Lyubomir. *Voynata na Palmerstan. Velikobritania, Krimskata voyna i balansat na silite*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2022. ISBN 9789540756196.

La guerra e la pace: dalle “Memorie” inedite di un soldato dell'Indipendenza italiana. Piero CAZZOLA (ed.). In: *Studi Piemontesi*, March 1988, vol. 17, fasc. 1.

La Maga. Genova, 1854–1855. Online. Available from: <https://caricatura.sns.it/indici.php?indice=testata&&voce=La%20Maga&&count=1015>. [viewed 2025-05-01].

LA TORRE, Anna; LUSIGNANI, Maura. Nursing in the Sardinian-Piedmontese Army during the Crimean War. *Professioni Infermieristiche*, 2013, vol. 66, Oct.–Dec., no. 4, pp. 237–242. DOI: 10.7429/pi.2013.664237.

Le relazioni diplomatiche fra la Gran Bretagna e il Regno di Sardegna. III Serie: 1848–1860. Vol. 5. Federico CURATO (ed.). Roma: Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, 1968.

Le relazioni diplomatiche tra la Gran Bretagna e il Regno di Sardegna dal 1852–1856. Il carteggio diplomatico di Sir James Hudson. 2 Vols. Federico CURATO (ed.). Torino: ILTE, 1956.

Lettera del signor Baudens, medico ispettore, sul tifo di Crimea. *GMM*, V, no. 42, 19 Oct. 1857.

Lettere dalla Crimea 1855–1856. Ettore Bertolè VIALE; Umberto LEVRA (ed.). Torino: Carocci, 2006. ISBN 88-430-3886-9.

Lettere d'un ufficiale italiano dalla Crimea (1855–1856). Andrea ROTINGO; Guido BUSTICO (ed.). *Il Risorgimento Italiano. Rivista Storica*, II, no. 5–6, Spt. – Dec. 1909.

MACKENZIE, William. *Practical Treatise on the Diseases of the Eye*. London: Longman, Rees, Orme Brown & Green, 1830. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/A_Practical_Treatise_on_the_Diseases_of_rh1IAQAAMAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

Malaya meditsinskaya entsiklopediya. V 6-ti tomakh. POKROVSKIY, Valentin (red.). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1991.

MANAYRA, Paolo. Su la meningite cerebro-spinale. *GMM*, VI, no. 41, 11 Oct. 1858, p. 323, n. 1.

MANFREDI, Cristoforo. *La spedizione sarda in Crimea nel 1855–56*. Roma: Enrico Voghera, 1896. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/La_spedizione_sarda_in_Crimea_nel_1855_5/BTF8AAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

NOLFO, Ennio di. *Europa e Italia nel 1855–1856*. Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1967.

OHBA, Norio; OHBA, Ayako. Nyctalopia and hemeralopia: the current usage trend in the literature. *British Journal of Ophthalmology*, 2006 Dec.; 90, no. 12, pp. 1548–1549. DOI: 10.1136/bjo.2006.097519.

Ot chernata smart do holerata. Borbata sreshtu epidemiite v istoricheska perspektiva XIV–XIX v. Albenia SIMOVA; Anelia STOYANOVA; Lyubomir KRASSTEV (sastav.). Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2023, s. 126–127. ISBN 9789540756370.

Rapporto sull'opuscolo intitolato: La vérité sur le Choléra-morbus, ecc., del dott. Fremaux, ecc. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIV, Vol. 39, Fasc. no. 21, 15 Nov. 1860, pp. 300–309.

PARSKIY, Dmitriy. *Sevastopol' i pamyatniki yego oborony*. Izd. vtoroye. Odessa, 1903. Onlayn. Nalichno na: <https://www.prilib.ru/item/815424>. [Poseteno na 2025-05-13].

Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea 1853–1856. Lettere e documenti. Mario degli ALBERTI (ed.). In: *Biblioteca di storia italiana recente (1800–1870)*. Vol. 4. Torino: Fratelli Bocca, 1910.

REVEL, Genova di. *La spedizione di Crimea. Ricordi di un commissario militare del re*. Milano: Fratelli Dumolard, 1891. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Dal_1847_al_1855/qXVBAAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

RICCI, Agostino. *In Crimea*. Torino: Roux Frassati e C., 1896. Online. Available from: <https://archive.org/details/RicciInCrimea/mode/2up>. [viewed 2025-05-13].

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.347-420>RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. L'alimentazione nella spedizione dell'esercito sardo in Crimea (1855–56). *Rivista di storia della farmacia*, Anno XXXIII, no. 1 (Apr. 2016), pp. 9–21. Online. Available from: https://assets.unifarco.it/museo/it/Assets/riviste/documenti/RivFarm_Apr_2016_Rubiol a.pdf. [viewed 2025-05-13].

RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'Armata sarda in Crimea. Sanità e alimentazione (1855–1856)*. Roma: Arcane, 2018. ISBN 978-88-255-1620-3.

SAINT-PIERRE, Alessandro di. *La spedizione di Crimea. Spigolature nel diario di un ufficiale superiore piemontese*. Firenze: Tip. Cellini, 1892. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/La_spedizione_di_Crimea/5w9BAAAAAYAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

TESTA, Paolo. Relazione sopra il Servizio Sanitare Militare nella 2^a Divisione del Corpo d'Armata Sarda di Spedizione in Oriente, del Medico Divisionale di 2^a classe, Dott. Cav. Testa. *GMM*, V, no. 10, 10 March 1857, p. 76.

TIMERMANS, Giuseppe. *Sulle epidemie choleroze degli Stati Sardi*. Torino: Tip. di Martinengo F. e comp., 1857. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Sulle_epidemie_choleroze_degli_Stati_sar/Y_RCAQAAMAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

TOGNOTTI, Eugenia. *Il mostro asiatico. Storia del colera in Italia*. Bari: Laterza, 2000. ISBN 88-420-6056-9.

Uchebnik po ochni bolesti za studenti po meditsina i dentalna meditsina. Hristina GRUPCHEVA (red.). Varna: Steno, 2010. ISBN 978-954-449-497-1.

WELLER, Carl. Trattato teorico e pratico delle malattie degli occhi. Vol. 2. Livorno, Tipografia Vignozzi, 1833. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Trattato_teorico_e_pratico_delle_malatti/kDwXsEuzY6cC?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

ZAVATTARO, Angelo. Relazione del dottore Angelo Zavattaro sul servizio da lui prestato durante la campagna d'Oriente 1855–56. *GMM*, V, no. 13, 30 March 1857, p. 100.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

DISEASES IN THE SARDINIAN EXPEDITIONARY
CORPS IN CRIMEA (1855 – 1856)

ASSIST. HRISTO STAYKOV, PHD CANDIDATE

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tzar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

 <https://orcid.org/0009-0006-8271-776X>

 hstaykov@clio.uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.347-420>

 Received 2025-05-18; reviewed 2025-05-28; accepted 2025-07-25; published online 2025-11-25

 The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The study examines the difficulties of the Sardinian Expeditionary Corps in Crimea, related to the various diseases that afflicted this military unit during its participation in the Crimean War. The course and scale of these diseases in the army, the understanding of Sardinian doctors about their nature and the treatments applied are investigated. Various sources are used, but the research is mostly based on a number of previously unused materials published in the 1850s in the “Journal of Military Medicine of the Sardinian Army Medical Corps”. It is concluded that in some respects the Sardinian military medicine from the time of the Crimean War remained at the level of previous centuries. On the other hand, significant progress was made in the treatment and prevention of some diseases, and some new ideas about the origin and spread of diseases were causing fierce debates in the scientific community. The statistical data on mortality and the number of victims of various diseases in the Sardinian Expeditionary Corps is also examined.

Keywords: Crimean war, Kingdom of Sardinia, diseases, cholera, typhus, scurvy, military medicine.